

ՄՈՒՍԹԱՅԱ ՆԵՏԻՄ

ՆԱԲԻՐՆ ԲԱՐՏՈՂՎԱՐ ԱՇԽԱՏԱՆ ՀԱՄԻՏԻ

ԵՐ

ՏՆՕՐԷՆ ՀԱՆԿՈՒ ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ ՎԱՐՃԱՐԱՆԷՆ

ՀԱՅ ԵՂԵՌՆԸ

ԻՄ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐՍ

Թարգմանիչ և խմբագրիչ Գրգորյան

ԱՐՇԱԿ Ս. ՇԱԼՃԵԱՆ

ԳԻՆՆԵՐ

Տպարան «Յուսարի»

1935

ՄՈՒՍԹԱՔԱ ՆԷՏԻՄ

ՆԱԽԿԻՆ ՔԱՐՑՈՐԴԱՐ ՍՈՒԼԹԱՆ ՀԱՄԻՑԻ
Ե Ի

ՅՆՕՐԷՆ ՀԱԼԷՊԻ ԲԱՐՅՐԱԳՈՑՆ ՎԱՐԺԱՔԱՆԻՆ

ՀԱՅ ԵՂԵՌՆԸ ≡

ԻՄ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐՍ

Քուրթերիկի բնագրին բարգմանեց
ԱՐՇԱԿ Ս. ՇԱԼՃԵԱՆ

ԳԱՀԻՐԷ

Տպարան «Յուսաբեր»

1995

Քարգմանութեան եւ նրասարակութեան
ծախքին օժանդակած են
Տեառք Ս. Դերձակեան եւ Գ. Զօպանեան

ԹԱՐԳՄԱՆԻՉԻՆ ԿՈՂՄԷՆ

Համիտեան նախճիրները, իրենց տարողութեամբ, կը գերազանցեն բոլոր այն սխրագործութիւնները, որ երբեքիցէ արձանագրուած ըլլան հին ու նոր պատմութիւններու մէջ:

Գուցէ ոչ մէկ բռնաւոր՝ Ներոնէն Շահ Աբաս, Կեալէրէն Տուղրիլ, Պիսիտրատէն Նարոլէոն այնքան արիւնոտ հանդիսանայ, որքան Սուլթան Համիտ, որ իր անօրինակօրէն ճղճիմ մարմինին մէջ կը միացնէր անգթութիւնը և վարագութիւնը իրենց ամէն խայտարղէտութիւններով:

Ժօզէֆ տը Մէսթր, մին տասնըութերորդ օտարաֆրանսական գրականութեան աչքառու ղէժքերէն՝ հաւանաբար խոր սխալի մէջ կ'իյնայ, երբ կը կարծի թէ՛ իշխանները չար չեն կամենար. թէ՛ ասոր ներհակ ամէն երևոյթ, հարկ է վերագրել սաղրանքներուն՝ ազգեցութեան բարձունքները հասած հասարակ ոճրագործներու, որոնք իշխաններուն գործել կուտան եղեռնը:

Կը սխալի, որովհետև փաստը թոյց կուտայ անհերքելի կերպով որ, սովորական ինչպէս նաև անսովոր մահկանացուներու կեանքին մէջ՝ ականբեւ զեր կը կատարեն հակառակները, խառնուածքը, ժառանգականութիւնը, մանաւանդ կաշին ու դիրքը փրկելու մըզօձաւանջը, որոնց մասին դեռ ևս շատ ըսելիքներ ունի բնազանցութիւնը:

Ճակատագրականութիւն . . . — ա՛յս քարոզիչ պի-
տի ըլլայինք, եթէ ըսէինք որ մարդիկ կա՛մ հրէշ կը
ծնին կա՛մ հրեշտակ . — ո՛վ պիտի կրնար պնդել այդ
պարագային որ բացառութիւն պիտի կազմէին Սուլ-
թան Համիտ, որպէս և բուն իսկ իր խմորը ունեցող
Քաղաքի բնակիչները՝ որոնց կը վերագրուի բարու-
թեան մենաշնորհը: Փորձառութիւնը, ընդհակառակը,
ցայց կուտայ որ, Համիտները առաւելապէս ընդունակ
եզած են սասորին արարքներու և թէ իրենց առանձ-
նաշնորհեալ դիրքին հետեանքով է որ պատեհութիւնը
չի ներկայանար մեզ, առտունները կանուխ տեսնալ
զիրենք չզթայի զարնուած, քալելն իրենց՝ փողոցնե-
րու մէջն՝ քուշի վեր սաստիկաներու որոնք բողբոջ
արդարութեան յազթանակը կը հաշակեն պակասեց
առաջնորդելով կիթամերկ շահատակները գիշերուած .
այնքան շա՛տ ամեն երկրի մէջ, այնքան շա՛տ ասեմ
մը և այսօր ալ երբեմնի Ղազիներու մայրաքաղաքին՝
Գոլիտի մէջ:

Կ՛ապրինք գերազանցապէս անհատապաշտ գարու
մը մէջ, ուր անձնիւր ոք կը ձգտի ազգեցութեան,
զօրութեան և իշխանութեան, ատոնցմով ապահովե-
լու համար իրաւունքներ, որ անձնական ակնոցով՝
ձեռք կրնան ձգուիլ ուրիշներու հաշուոյն ի գործ գրը-
սած յայտնի կտմ անյայտ անիրաւութիւններով, ին-
ծի համար՝ բացարձակ անհատական ազգեցութեան,
զօրութեան, իշխանութեան ըմբոստմաներք . — չարա-
գործ երրորդութիւն — հոմանիշ են գազանութեան և
սասկական աղբիւրները ընկերային դժբախտութիւննե-
րուն . վասնզի շա՛տ քիչեր են որ կրցած են հասկնալ
Ա գործադրել բիւրեղացեալ արդարութիւնը անհատ
աշխարհի անձուկ սահմանին մէջ, Բացարձակ իշխա-
նութիւնը, անձեանմիտելի վերին իրաւունքները՝ հիգ-

բաներ եւեթ պարզւած են մարդկութեան, գիշտաբիշ
բորենիներ, որ կատաղութեան մօլուցքէն մզուած
արտասուքի, ցաւերու անծայրածիր հողիտի մըն են
փոխակերպած այս այնքան հրաշալի երկրագունդը՝ ուժ
անասելի առատութեամբ կը յորդին, եզանակէ եզա-
նակ մայր բնութեան բարիքները, ողողելով մեզի ձրի
շնորհներով, որոնց փոխարէն սակայն, անժառանգ-
ները կը ծծեն մահացու թօյնները թշուառութեան,
հալածանքի, զրկանքի և ստրկութեան.

Նուիրապետական կարգերը, որոնց մէջ է որ արգի
ընկերութիւնը գտած է իր ներդաշնակութիւնը, յա-
ճախ անբարոյացուցած են սերունդները՝ երբ իրենց
բարձրութեան վրայ եզած չեն նախարարէն սկսած կա-
տարակոստիկանը, երբ անոնք գէշ մեկնած են իրենց
պաշտօնին նշանակութիւնը: Հօս է որ Օթման ու Օթ-
խան ձեռք ձեռքի տուած կը զարնեն անցազրու՛մ,
գիտակցարար քաղելով ոճիրէ ոճիր, եզեռնէ եզեռն-
պատմութեան ցատախտանին, գաւազիր եզեռնագործ-
ներու ծիրանիով կը ներկայանան Գանձի Սուլթան
Յիւլէյմանը, Ա. Բ. Սուլթան Մահմուտները, Ա.
Սուլթան Համիտը, անիկա որ առաջին անգամ խո-
նարիլը տեսաւ օտմանեան մահիկին, Բայց երբ կու-
գանք զուգահիշիւն ընելու Սուլթան Համիտ Բ.ի պարա-
գային՝ հօն կանգ կ'առնեն Լէնկ. թիմուրեան և Գոս-
մուէլեան զարհուրանքները. անոնք, այս վերջիները
օրքան կը նսեմանան Սուլթան Մէհիտի հարազատին
առջև, երբ սա իր երեսունըհինգամեայ գահակալու-
թեան ընթացքին, մանաւանդ 1890-էն սագին, կ'ուզ-
գէ իր ուշն ու զուրուշը դէպի արգէն նահատակ հայ ցե-
ղք և կը սարքէ արիւնի հսկայական ու անդնդախոր
լիները ուր պիտի թաւալէին միլիոնաւոր հայորդի-
ներ, բաց ու վրէժխնդիր նայուածքով, երկինք ցցած

իրենց սպառնական բռունցքները :

Պազանը ուրախութեամբ կը դիտէ և անսպառ ու ճիւղաղային հրճուանքով ականատես կ'ըլլայ անոնց թալթլումին, տեսնելով որ ճապաղիքներու բազնիքներուն մէջ կ'անէանաւն սերունդներ ամբողջ . գոհունակութիւն կը զգայ սպաննած ըլլալուն համար . հայ ժողովրդի ազատութեան տենչն ու ըմբռնումը : Ճիշդ է . երեսունըհինգ տարիներու ընթացքին , միշտ կը խորանայ իր կազմած արիւնի ծովը , պատրաստ ընկլուզելու մասնաւորաբար մեր տարաբախտ ազգակիցները , անոնց առնթեր վերապահելով խորշեր , ուր անժամանակ մահուան տաղնապը պիտի ճաշակէին իրենց կարգին յոյներ , պուլկարներ , սերպեր , արարներ և թուրքեր : Եւ ինչո՞ւ այս անթիւ ու անհամար զոհերը , ինչո՞ւ այս մարդկային գիակոյտերը , ինչո՞ւ գանկերէ կազմուած աշտարակները , — գլխաւորաբար ամբողջութեամբ գահը , որուն վրայ , Երլտըզի բորենին կը յաւակնի ունենալ անվիճելի իրաւունքներ . բազմած Պէշիկթաշի գեղազուարճ բլրակներու գագաթին , մի՛շտ կը դիտէ , մի՛շտ որսիր կ'որոնէ , մի՛շտ կը դաւէ , մի՛շտ կը հաւաքէ , կը վճռէ և կը մահացնէ իր խաւարչտին որջին մէջէն :

Պալատը անյատակ ու անեզր դատարան մըն է . հոն կը խոյանան գիշեր ցորեկ ամրափակ կառքեր . տոնք կը կրեն օսմանեան պետութեան սահմաններուն մէջ գտնուած , արդարութեան և ազատութեան գոյզն հասկացողութիւնն ունեցող յետին խլեակները , որոնք հազիւ ներս մտած Երլտըզի գագաթեղէն կը զգան փչելն իրենց երեսին՝ Համիտի խորշակ շունչին , շունչ որ կը չորցնէ գանոնք մահուան պատիժով և նոյնհետայն :

Մահուան պատիժ՝ լռեցնելու համար համարձակ

յեզոսները, մահուան պատիժ տեղնուտեղը խեղդելու համար նուազագոյն ճիշն ազատութեան, մահուան պատիժ խորտակելու համար հոգիի և սրտի ամէն անկախ թռիչք, մահուան պատիժ մէկ խօսքով, շատ աւելի վաղաժամ սպաննելու համար Թուրքիան, սքփ-ռելով անոր գօսացած մարմինն վրայ կոտորածի համապարփակ աւերը:

Կայսերական ծոյլ զբօսանաւերը, որ կը խարսխեն Պէշիկթաշի և Տօլմա-Պահչէի բացերը, ոչ նուազ լըծուած են գիշերային ոճրապարտ արարքներու. կ'իջնայ արեւը, կը հնչէ ատոր յայտարար փողը, քանի մը առանեակ ծովային զինուորներ երեսնին դէպի Երլ-տըզ՝ կ'ուղղեն հո'ն իրենց սէլամները, խաւարը իր կապարէ թեւերը տակաւ կը տարածէ Սթամպուլի վըրայ. մութ պատմուճան կը հագնին Մարմարան, Սեւ Մոլի ու Վոսփորը. սգաւոր կը մըմնջեն Գըզ Գուլէի յորձանուտները: Կէս գիշեր է վերջապէս. եռօւղեռը կը սկսի զբօսանաւերուն մէջ, երբ ամէն երթեակ և շարժում դադրած են ծովուն վրայ. նաւերը կը Ֆշան, աւ հուսկ ապա՝ ընդհանուր ազջամուղջի և անշարժութեան մէջ ճամբայ կ'ելլեն անոնք անորոշ ուղղութիւններով. կը տանին իրենց իրանին վրայ գաատապարտեալներ, որոնք ոչ ևս պիտի բանան իրենց աչքերը օրուան լոյսին, որոնք պահ մը ետքը պիտի գալարուին ծովամոյն փակեղէն պարկերու մէջ, Սե կամ Մարմարա ծովերու խորութիւններուն մէջ խեղդամահ սատկելու դատակնիքը իրենց ճակտին...:

Հրէ՛շ, երի՛ցօ հրէշ... Ո՞ր զարհուրելի թաթառը թքաւ քեզ. ո՞ր արիւնոտ կողը անեցուց սաղմը. ո՞ր քանասար դելը շունչ դրաւ թոքերուդ մէջ:

Պոլսէն մինչև Պաթաքները, մինչև Մօնթէնէկրօի կիրճերը, հեռաւոր անկիւնները Արաբոյ, Ափրիկեան

Տրիպոլիս . Արշիպեղագոսի կղզիները . մինչ Մարտիրոս Պրեռէն , իբր զխտան անխօս ու սակայն կենդանի վկաներն Սուլթան Համիտի անլուր բարբարոսութիւններուն . իսկ 1890-էն ասդին ատոնց շարքին աւելի քան երբեք բուռն փաստերով կը խօսին հայկական գաւառները , Պերլինի վեհաժողովին ուշադրութեան արժանացած վեց վիլայէթները՝ վանն ու Պիթլիսը , Տիգրանակերան ու Խարբերդը . Սերաստիան ու Կարին , յորս բարենորոգումները կը գործադրուին թրքական եւթազանով , զանգուածային կոտորածներով , առեւանջումներով և յաւիտենական աւարառութիւններով :

Տօղրու Սօլի բարձրերէն բաց և ծածկագիր հրահանգներ կը թելադրեն բնաջնջել հայութիւնը , թաղելու համար Հայկական Հարցը և Հայկական Ազատ Պետութիւն մը ստեղծելու ցնորքը . Այդ արիւնարբու հրահանգներուն հետեանքով 1875—1909 ուղղակի եւ անուղղակի քանի մը միլիոն կը զոհուի հայութենէն , եւ սակայն չի յազենար Երլտըզի գայլը , անիկա որ թողայ տիոց բարձերու վրայ կը փորձէր իր սուրը , հայեր ջարդած ըլլալու տոնքիշոտութեամբ . այսու կը ջանար սրբել իր ճակտի վրայէն մայրենի արատը , զոր թ գէպս և յանդէպս կը քսէին իրեն՝ նոյնիսկ իր հարազատ եղբայրները , մանաւանդ Ջրաղանի պալատին ապուշ բանտարկեալը՝ Սուլթան Մուրատ . որու խնդրանքով է որ յայտնի բանաստեղծ Զիա փաշան գրեց 1872 թուականին Փիւնթի Համիտը , նմանողարար Մօլթեթի Ազաիին :

Փինթի Համիտ . . . այո՛ , Բայց և ճիւղ . . . աւելի քան այո՛ . Մարդ ապուշ կը կրթի երբ կը տեսնէ մէկը հասած արքայական բարձրութեան , ուրկից—յղճացած անոր ընձեռած առաւելութիւններով ,—աբբուած պիտի ըլլար իրեն շնորհքի գանձեր տեղալ իր բո-

լորտիքը . հակառակ ատոր ան լեզի և թունաւոր լոր-
ձունք կը սրսկէ աջ ու ձախ . մէկ ձեռքով կը շարժէ
սայրասուր դաշոյնը . իսկ միւսով կը յօրինէ սպանդի
Դանայեան Կարաօը անյատակ , զոր իր բազմամիլիոն
զօհերը բնաւ չի պիտի կրնային լեցնել : Ու մենք կը
մղուինք անգամ մըն ալ մտածելու , մարդ կայ որ եր-
բէջ կը ծնի , մարդ կայ որ հրեշտակ . . .

Սուլթան Համիտի գերը չի վերջանար իրմով , ա-
նիկա հոգ կը տանի որ յաւերժանայ իր սկսած անօ-
րինակ մահացումի ձեռնարկը . ու այս անգոհն ք որ
իրեն սարքել կուտայ դպրոց մը որուն մէջ պատրաս-
տուեցան և հասան հարիւր հազարներով արժանաւոր
տաները իրեն , Սթէ Օսմանէն Ֆաթիհ , Ֆաթիհէն Ազ-
աիւլ Ազիզ անպակաս են եզեր պալատական ոճիւնները
և անհաշուելի էնթրիկները սուլթաններու կենցաղին
մէջ , Ապաիւլ Համիտ այսուհանգերձ կը ներկայանայ
գերազանց առաւելութեամբ հասարակաց գատաստա-
նին , կազմակերպելով պետութեան հիմերը քանգոզ
այն քաղաքականութիւնը , որով ստքի կը հանէ իր
ցեղին է՛ն արիւնասուշտ զաւակները . կը լծէ զանոնք
գործի , գլուխ հանելով իր հպատակասպան ծրագիրը ,
որուն իմաստն ու արժէքը ինք միայն կ'ուզէր գիտ-
նալ : Իրմէ առաջ ծանօթ կամ անծանօթ խորհրդա-
կաններով կ'առաջնորդուէին սուլթանները . անոնք
յաճախ , իրենց գահոյքի վրայէն , կը գործադրէին
թելադրանքները զիրենք չըջապատող գոեհիկ հացկա-
տակներուն : Համիտ կ'երեւայ մական ի ձեռին , և ա-
հա՛ մէկկտգմ կը նեւաւին մակարայծները ամենքն ալ
և անարգ քուրջի կտորներու նման կ'արձակէ անց-
եալէն մնացած կարե որ և անարժէք հրիտակները . ու
ասոր վրայ է որ բոլոր Միտհատ . Ջիա փաշաները եւ
Քեմալ պէյերը , բոլոր Օսեանները կ'աքտրուին , կը

մահացուին, կը հեռացուին, գործի կրկէսէն. գէջ բանտերու խոնաւութեան մէջ կը քաւեն անոնք իրենց սահմանադրական որոճումներն ու ազատական ձգտումները, կամաւոր տարագրութեան մէջ ողբալու համար Թուրքիոյ անխուսափելի անկումը:

Ապտիւլ Համիտ կը դառնայ տէրն ու տիրականը կացութեան: Ալ ապահովաբար գիտէ թէ քանի պարկ ալիւր մտաւ Երլտըզ: Գաւառի է՛ն խուլ անհիւնն անգամ առաքուած ուսուցիչն կ'ենթարկուի իր վաւերացումին: Ատով է որ ինքը կ'ըլլայ վարիչն այն զրգարոցին զոր պիտի գարձնէր գալիք ոճիրներու, մարդասպաններու և իր գործակիցներուն մարդարանը:

Ատեն մը, երբ նոր գրաւ անհիւնաքարերը իր եղեռնագործութեան վարժոցին, իրեն թեւ-թիկունք էին Գատրի պէյերը, Ահմէտ, Նաղմ, Պահրի, Հասան փաշաները, երբ անգին կը զգեստաւորէին իր գեհնադպրոցին մէջ էնվէրները, Ճավիտները, Թալէաթները, Ըամէթները և Մուսթաֆա Քէմալները: Մանաւանգ այս ետքիները, ամօթով չէ որ պիտի թողուին իրենց թանկագին ուսուցիչը, ինչպէս Գերմանիոյ Վիլհելմ Բ.-ը որ շիկնեցուց երկաթէ նախարարապետը, Հէրպէրթ Պիզմարքը, զոր ե օր մը լաթի կտորի մը պէս անկիւն մը նետեց. այնպէս ալ Սուլթան Համիտ պիտի արձակուէր Իզմիրի մէկ խողջը, ուր պիտի մահաւոր երգելով:

«Պիր վագբը խտի պէն գուլ դեմ խտիմ»:

Մինչ միւս կողմէն պատմութիւնը, այդ անհամբեր բայց պաղարիւն արձանագիրը, պիտի խարանէ անոր ճակտին ամենասեւ վճիռն իրեն, արիւնոտ դահիճի վճիռը որ պիտի շարունակէ նոյնը մնալ դարեր ետքն ալ, արժանանալով սերունդներու անէծքին, որո՛ք թողք ու մուր պիտի քսեն յիշատակին մարդու

մը անխղճահար բառին ամենալայն իմաստով , որ գազան ծնաւ , այնպէս ալ ապրեցաւ և մեռաւ :

∴

Բարօրագիտութեան ընթացքներու մէջ մենք կը հանգիպինք յաճախ , արժէքներու գնահատումի զըլուխներուն մէջ արթուն վարկածի մը , ուր մարդը կը դատուի իր գործերէն . անկասկած չի պիտի կրնայինք վատ կամ լաւ կարծիք մը յայտնել անձի մը մասին : որուն կապուած են ձեռքերն ու ստքերը . ուրեմն , որպէսզի կապեալը արժեցնէ ինքզինքը , ապարէզ տուէ՛ք և ան ցոյց պիտի տայ ձեզ թէ քանի՛ բնիոն կարելի է նշանակել իրեն՝ իբր գին : Սուլթան Համիտի գահընկեցութենէն վերջը հրապարակը մնաց սնպատասխանատու մարդոց՝ մասնաւորաբար իթթիհատականներու ձեռքը . ազատական , բռնաւոր , պատեհապաշտ , ասոնք նախանձը պիտի շարժէին իրենց վարպետին , Սուլթան Համիտի . ասեն մը կար որ վարժապետինն գայլ էր դրած անոնց բերնին և բազուկներուն . ասեն մըն ալ , նորածագ Սահմանադրութիւնն որ շղթայ էր զարկած անոնց ապերասանութիւններուն . ասպարէզ հարկ էր որպէսզի իրենց իսկական գոյներով հրապարակ իջնային էնվէրն օւ Թալէաթը . առիթը ներկայացաւ համալխարհային պատերազմով . օգտուելով անօր յայտարարութենէն , համաթուրանական գաղափարի այգ նոր ծաւալիչները , սկսան նոյնքան գիււային ոճիրներ նիւթել որքան Ապտիւլ Համիտը : Ի՛նչ կ'արժէր Ատանայի ջարդը : Ի՛նչ փոյթ թէ Պապիկեաններ կանգնէին դէմերնին . ամէն պարագայի մէջ , Արևելեան նահանգներու մէջ հայ ցեղէն մէկ երկու միլիոնի գոյութիւնը լուրջ վտանգ մըն էր Թուրքիոյ համար . հաւասարութեան , եղբայրութեան

գազափարներէն գերիւներոյ էր թրջութեան ուզգա-
փառ շանը : Վիլիէլմի կուշտին, լծուելով պառնրազ-
մի, ազատ մեծ պետութիւններու անմիջական միջա-
մտութենէն, պէտք էր արմատէն ջնջել Փոքր Ասիայ
Հայութիւնը, մէկ անգամ ընդմիջտ կարգադրել կայ-
կական Հարցը դարերու մղձաւանջը նոյնիսկ եթէ կա-
յերը շատ հաւատարիմ և շատ անկեղծ կեցուածք ու-
նենային :

Հապա ո՛ւր մնացին հաւաստիքները հաւասար ի-
րաւունքներու, խոստումները ազատութեան, աւաջ-
ները որտակօժ ողբերու . ո՛ւր արցունքները որ թափ-
ուեցան եկեղեցիներու բեմերէն, գերեզմաններու վը-
րայ, ազատութեան բլուրներու սարերէն . ո՛ւր մնա-
ցին Միութեան Դաշին հանգիստաւոր ուխտերը, որոնք
կապուեցան ամենուրեք Պոլիս և գաւառները, արտա-
սահմանի մէն մի անկիւնը, որտեղ տարազիր կայեր ու
թուրքեր կային . ո՛ւր մնացին կուրծքերնին ծեծող
այն օսմանցիները երէկուան որոնք արտօսը աչքեր-
նուն սիրազեղ համրոյրներու և գիրկընդխառնումներ-
բու մէջ՝ ճեղքայր եմք մենք որ մրրկաւ էինք զա-
ուածք կ'երգէին . ինչ՞ու Յուդաները, ժամանակաւոր
գինարբուքէ մը ետք, այգքան շուա խզեցին իրենց կը-
ռած կապերը .— որպէսզի իրենց հարազատ արժէքով
ցուրտ գային իթթիհատական ձագերը որոնց մէջ ալ
համարձակ կը խօսէին հակուժը, խառնուածքը, ժա-
ռանգականութիւնը, կային ու գիրքը փրկելու ան-
գոհը . . .

Գանի մը ազգային երգեր, բռու մը ազատաշունչ
հառեր՝ գիտակից ու շրջահայեաց զարթումի նշաններ
պատրուակ պիտի ստեղծէին որ օսմանեան սահմանա-
ցրութեան ուխտագրուծ սահվիրաները գառնային դէ-
պի գաւառանութիւն, որուն այնքան լաւ ուսած էին

գասերը աքսորական արքային գարոցին մէջ : Վերահոնգնուած Միացեալ Շնկերութիւնները , Դպրոցասէրը , Ազգային Ժողովը , Ղալաթիոյ Օճախը , գաւառներու կրթական շարժումը , Գոլխի և կուսակալութիւններու լրագրական և գրական եռուզեօք պիտի մեկնուէին իբր յայտարարները քաղաքական նուանումներու , այն թուրքերու կողմէն որ շատ լաւ կը ճանչնային մեզի և մեր տնկեղծութեան ճշմարտ ստամանները , երբ մենք զիջեր էինք նստիլ Սապահեաթիններու և Ահմէտ Ռիզաներու հետ , չուրջ միևնոյն սեղանին , փրկելու համար Թուրքիան բնաջնջումի . խոստանալով բերել մեր բոլորանուէր աշակցութիւնը , մեր միջոցները , գրամը , հոգին և կեանքը :

Ապացո՞յց . . . — Բայց կա՞յ արգեօք թուրք մը , որ կարենայ երկմտիլ մեր ուղղամտութեան վրայ . ո՞ր տակն նենգամտօրէն ներկայացանք մենք : Ազգին թաւոյ յեզափոխական կուսակցութիւններէն սկսելով է՛ն պահպանողականները հաւատարմութեան երդում ըրին , շատ բան զեզչեցին իրենց ծրագիրներէն . գրանուեցան որ շատ աւելի առաջ ալ գացին . անձեռնմխելի հաշակեցին սուլթանի անձը , բայց ասոնք անբաւական պիտի ըլլային գոհացնելու համար նոր ու իթթիհատական Թուրքիան . պէտք էր հանգիտ քուն քնանալ պատերազմէն ետք . պէտք էր մէջտեղէն վերցնել ներքին թշնամի շկատուած հայութիւնը . լնելու էին այն՝ ինչ որ ըրեր էին Թուրքստանէն մեկնած առաջին հորդանները իրենց . ընելու էին այն , ինչ որ կ'ընեն մինչ օրս ալ մահմետական ժողովուրդները իրենց արշաւանքներու միջոցին . . . զըքա՛լ (կոտորած) :

Գըքա՛լ . . . Ահա թէ ի՛նչ կ'օտնան էնվէր ու Թալէաթ գիկտատարները օսմանեան պետութեան , որոնք սարսափաւար պատերազմի արագ վերջաւորութեան հե-

ոսպատկերէն, կը փութան իսկոյն կազմակերպել մահացու հարուածը՝ մասնաւորաբար հայ ժողովուրդին և ընդհանրապէս բոլոր թուրքիաբնակ հասարակութիւններու գլխուն: Կը դիմեն հուրի ու սուրի քաղաքականութեան, երկնելու համար միատարր, միացեղ թուրքիան՝ ու հակառաջ համաձայնական պետութիւններու պայման դրած պատասխանատուութեան, կը ստորագրուին հայկական նոր ձևի կոտորածները և տեղահանութիւնները. Պոլիսէն, Բիւթանիսյէն, Կարիսէն, Տիգրանակերտէն, Խարբերդէն վերջապէս ամէն այն տեղերէն ուր հայութեան բեկոր մը կայ, ծայր կուտան: տարագրութիւնները, ձև մը բնաջնջումի որուն գաղափարը չունեցաւ Լպտիւլ Համիտ. ճամբայ կ'իյնան միլիոնաւոր հայերու կարաւանները. լեռ ու ձոր հայ էր կտրած և ուղիներու եզերքը, գետերու մօտ, լեռներու անցքերուն վրան, անտառներու խորերը կը սկսին մարդազոհները. ամենաստուար մեծամասնութեամբ, իւրաքանչիւր հարազատ թուրք կը փոխուի դահիճի մը. կը կուրացնեն աչքեր, կը պատռեն սիրտեր, գետամոյն կը խեղդեն իրարու ազուցուած բազմութիւնները, գրեթէ անխտիր կը բռնաբարուին քալելու վիճակին մէջ գտնուող մանուկները. Սերաստիան կը դառնայ անսպառ խառոյկը անհամար զուարակներու. տուայտանքի, անլուր խաչիլութեան գողգոթային վրայ իրենց յետին շունչը կը փչեն անվերջ ու անվերջ շարաններ. անտէր հօտերու պէս, մանաւանդ հայ ցեղն է, որ կը քշուի Գըզըլ-Լրմաքէն, Միջագետքէն, Կիլիկիոյ տափաստաններէն մինչև Տէր Զօր, Եփրատի վերին ափերէն մինչև Գաւլըք վերջին հանգրուանը մեր ազգային գոթախտութիւններուն...

Գաւլըք և Տէր Զօր... Մարդկային հնարագի-

տուժիւնը և գրիչը երբեք պիտի չկրնան նկարագրել այդ երկու պատուհասները, անտարբեր ու անկարեկիր ականատեսները հայ մարտիրոսագրութեան, մին առջինը, մուտքի գուռը սպանդանոցին ու մակաղատեղիին շուրջ երկու հարիւր հազար հայ տարագրեալներու, ուր կը խաղան ամէն սեռէ և ամէն հասակէ մեր ցեղակիցները. երկրորդը՝ բուն իսկ սպանդանոցը՝ Տէր Զօրը, որուն ամենակուլ երախը կուլ կուտայ անյագօրէն, այդ երկու հարիւր հազարի բազմութիւնը կենդանի և կիսամեռ. գեռ մինչև օրս ալ կարելի է անխտիր հանդիպիլ այդ սպանդանոցին շրջակայքը, ոսկորներուն՝ նահատակուած բիւրաւորներու, անմուրազ մահացած հայորդիներու որոնց վրայ շերտեցին քահանան ու դպիրը. որոնց վրայ պուտմը ջուր և ալի մը հող նետող չի գտնուեցաւ, որոնք մերկ ու բոպիկ դիակնացան ու կմախքացան, իբր յաւիտենական նախատինք արձակուած մարդկութեան երեսին...

Առիթն ունեցէ՛ք խօսեցնելու քչիկ մը խիզճ ունեցող Հալէպցի, Տէր Զօրցի, Բէսէլայնցի կամ Շէտատացի մը, յուզման և սարսափի ցնցումներ պիտի ունենայ ան. իր աչքերուն առջին գործադրուած սպանդաներու վերյիշումն ոտքի պիտի կանգնէ բոլոր ջիղերը. խօսեցուցէ՛ք և ահա ձեր գագաթներուն վրայ ձեր մազերը պիտի ցցուին ոզնիի փուշերուն պէս. ան դըժուարութիւն պիտի կրէ, կենդանի խօսքով նկարագրելու այն արհաւիրից տեսարանները որոնց արձանացած վկան ևղաւ ինք, ուր ամէն բան էին էնվէրի և Թալէաթի հրամանները. խօսեցուցէ՛ք վկան և ապահովաբար ան պիտի մաքառի սուուերներու հետ, պիտի աշխատի հեռացնել իրերայաջորգ պատկերներ մօտիկ անցեալին, պատկերներ խողխողուած մարդերու,

ազլիկներու, կիներու, աղոց և յուսահատ պայքար-
ներն, ազերսուած շնորհներն, որոնցմով այս եղկելի-
ներն համբուրեցին վերջին անգամ մըն ալ, ի գին
կեանքի, փէշերն իրենց գահրեններուն և մերժուեցան :
Պատմական Սոգոմ Գոմորի ծուխն ու կրակը ոչինչ
կ'արժէր Տէր Զորի բացերուն քով, հուր զոր վառեցին
իթթիհատականները, յանուն վրէժխնդրութեան պայ-
մանի մը, որուն հաշիւն պիտի պահանջէր յետա-
գային գալիք հայ սերունդը Էնվէրներէն ու Թալէաթ-
ներէն :

Յարիները կ'անցնին, տասնամեակները կը յա-
ջորդեն իրարու, բայց ո՛չ մենք և ոչ ալ թուրքերը
կրնանք մտնել յիշատակը այն արիւնի խրախմանքնե-
րուն զորս սարքեցին իթթիհատականները, խրախ-
մանքներ, որոնք ծրագրուեցան նոյն այդ կազմակեր-
պութեան օհախներուն մէջ և գործադրուեցան սխտե-
մտակ կերպով հայրենիքին ծառայած ըլլալու վատ-
չուէր համոզումով :

Ինչո՞ւ, երբ զինադադարի փողերը հնչեցին, Էն-
վէրները և Թալէաթները ծակամուտ եզան. ինչո՞ւ ա-
զատանեցան Թուրքեստանի, Քիֆլիսի և Պերլինի
թագստոցները, համարձակութիւն շունեցան կոկոզա-
վիզ մտն գալու Սթամպուլի փողոցներուն մէջ, պաշտ-
պանելու համար իրենց արկածախնդրական թէզերը .
թէզեր, — ըսենք արդարութիւն ըրած ըլլալու համար,
— որոնց գէմ ի գուր ծառայած էին մինչև իսկ պա-
տերազմի շրջանին, մտաւորական թուրքեր, գինու-
րական թուրքեր, հասարակ քաղաքացիներ եւ կի-
ներ :

Ուզեկարոյս անկետանալ ուզեցին հայութեան
ջարդարարները, որովհետև հատարելապէս գիտէին
թէ՛ Հայ Նեմեսիսը չի պիտի ուշանար համարն ուզե-

չու իրենց գործած աններելի աւերին . գիտէին թէ պիտի չողային իրենց գլխուն Քէհլէրեաններու վրէժ-խնդրական դաշոյնները, որոնց հարուածներուն ներքե պիտի կքէին Թալէաթներն ու Ճիվանչիրները . . .

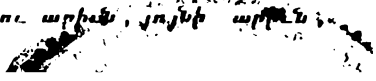
Ու անոնք ինկան և դեռ ևս պիտի իյնան Յուդայի պէս, Ռասփութինի պէս, Սուլթան Համիտի՝ իրենց մեծ վարպետին պէս :

Հիմա ալ հանգիստ տեսներն ենք նոր և աւելի մեծ երևոյթներու, Քեմալական Շարժումին, իսկական թուրք հանրապետութեան նոր ջղաձղութիւններուն, երբ Գարապէտիրներ և Ըամէթներ կը ներկայանան հասարակաց գատաստանին, որպէս թէ նորագոյն ծըրագիրներով, թխուած էնկիւրիի անբարոյ պարիսպներուն մէջ, որոճացուելու համար ժընեվ, Փարիզ ու Լոնտոն : Ու ցոփութեան երկնած խրախճանքներու կողմն ի վեր—խրախճանքներ զորս հազար տեսակ գալթակղութիւններով կ'երփնեն Միլլի ժողովի երեսփոխանները, ցորեկ և գիշեր—միշտ ալ նոր տեսակէտներ նկատուելի մէջ, դեռ եւս գոյութիւն ունեցող սլամանմետական ուսյա բեկորներու նկատմամբ : Այդ տեսակէտները ձուլումի տեսակէտներ չեն միայն :

Ճիշտ ասոր համար է, որ համոզումով կրնանք ըսել թէ՛ լուրջ վտանգի ներքե կը գտնուին այժմու բեկորները երբեմնի մեծ զանգուածներուն, որոնք չկան հիմա :

Մենք չափ լաւ կը ճանչնանք Թուրքիան և՛ մասնաւոր մեծամասնութիւնը այն թուրքերուն, որոնք արտաքին ձևերով և ձեքձեքումներով բարի մարդու տպաւորութիւն ձգել գիտին, բայց նուազագոյն առիթը տուէ՛ք, ասպարէզ բացէ՛ք ու այդ բարի մարդիկը ճիմատ պիտի պոռան, հաւար պիտի կանչեն ու նոր աշիւներ պիտի թափեն, հայու արիւնք, յոյսի արիւնք :

39502
269
62856

ոչ-մահմետականի արիւն: Մենք տեսեր ենք վեհանձն յայտարարուած բացարձակ միապետական Թուրքիան . տեսանք երկիցս սահմանադրական Թուրքիան, կը տեսնենք հիմա հանրապետական Թուրքիան, ժամանակները ու անձերը փոխուեցան, սակայն խորքը՝ շը փոխուեցան հոգեբանութիւնն ու վայրենի բնազդները: Տարբերութիւն կայ պիտի ըսէին խանդավառ մը-տածողներ. և մարդիկ որ նոյնիսկ կշռել գիտեն ու չափել, չէ՞ արդի Թուրքիան առջի Թուրքիան չէ պի-տի ըսէին: Բայց մենք ձեռքը տուինք այժմու ղեկա-վարներուն հալուժաշ երկիր մը, գրեթէ անմարդաբը-նակ. ու ի հեճուկս ատոր, քեմալական Թուրքիան ան-վթար դուրս եկաւ հարազատ յաջորդ նախկին ըէժիմնե-րուն: Քեմալական Թուրքիան այն Թուրքիան չէ՞, որ ինքնակամ աքսորի մղեց Գոլիտի քանի մը հարիւր հազար բնակիչները. այն Թուրքիան չէ՞ որ հազիւ հազ ժամանակ տուաւ Կիլիկիոյ զբիստոնեաներուն ա-պաստանիլ մօտաւոր սահմաններուն մէջ. Քեմալա-կան Թուրքիան այն Թուրքիան չէ՞ որ Իզմիրի ծովա-փէն Արշիպեղագոսի ծանծաղուտները թափեց շուրջ մէկ միլիոն և աւելի ժողովուրդ:

Ոճի՛ր, սօսկ սճի՛ր. ահա՛ թէ՛ ի՛նչ կը բնորոշուի Թուրքիա ըսելով. անհատի և հրապարակագրի մեր համեստ հանգամանքով մենք որ հնարաւորութիւն ենք ունեցած գէպքերն ուսումնասիրելու, պատմութիւննե-րը սերտելու, այն վերջնական համոզումին ենք յան-գած թէ՛ Թուրք պետականութեան գոյութիւնը ժա-մանակագրական ահաւոր սխալ մըն է. ըլլայ Փոքր-Ասիան, ըլլան իր եւրոպական կտորաբրդուն հողամտ-սերը, այն ատեն միայն կը խաղաղին, երբ աշխարհի երեսէն խլուի նեոուրի թրքական անարգ եաթազանը, բան մը, որ անպատճառ տեղի պիտի ունենայ, որ-

քան ալ այդ բանը արժէ նոր կեանքեր եւ նոր արհեստներ :

Ասիկա կարծիքը չէ եւեթ հայ կամ եւրոպացի ողջամտա խորհողներու . քիչ չեն նոյնիսկ օսմանցի ծագում ունեցող անհասաներ որ մեզի չափ համոզուած են թէ՛ բեռ մըն է օսմանեան պետութիւն ըսուածը . անոնք ալ կը պնդեն թէ՛ բաւական չէ զարգարուիլ ճիւմհուրիերի կեղծ ու պատիւ փեսուարներով , բժշկելու համար թուրքիոյ մարմինն սպառնացող փառաւոր : Տեսէ՛ք անոնք , ահա անհասաներ սկսեր են աշխարհի շորս հողերուն հաշակել թրքական ոճիւրները եւ դրքոյկը , զոր թուրքերէն բնագրէն : Թարգմանելով այսօր կուտանք հայ ընթերցողներուն , կը ներկայացնէ ատոր ակներեւ մէկ առհաւատչեան :

Այսու , յանուն Հայ Դատին տուած կ'ըլլանք , շուրջ հարիւր ամփոփ ե ջգուա էջեր , որոնցմով կը բացատրուին Հայ Յղիւնին կարգ մը գրուածները , դրուածներ զորս կը պարտինք թուրք գրիչի մը , Մուսթաֆա Նետիմի , գրագէտ մը իր կարգին , բնիկ Պուսեցի , որ շատ մօտիկէն ճանչցած է Մուլթան Համիտաը , Բարձրագոյն Դուռը , Սպարապետութիւնը , գաւառները . 1880—1908 եղած է զոհը Համիտեան քմահաճոյքներուն ու կրկին զոհը իթթիհատականներուն . կը գտնուի Հալէպ ուր համաշխարհային պատերազմի բնթացքին կը դիտե նոր թուրքիոյ վայրագութիւնները , Հայ Տիասթորան ե ջարդերը :

ձեռեցնելով այն վաւերաթղթերէն , որոնք Մուսթաֆա Նետիմի ձեռքը կը մնան , մարդասիրական ըզգացումներու անչէջ վառարան մը եղած է ինք . Երեսունըհինգ տարիներու աքսորական կեանքը՝ չէ կըրցած մարել իր ազատատենչ ձգտումները զորս չէր քաշուած խոստովանիլ նոյն իսկ Սուլթան Համիտի

ներկայութեան . գիտցած է քննադատել յօռի արարք-ները վերին կամ ստորին կարգ մը պաշտօնեաներու , որոնք վատութեան մէջ կ'որոնէին կեանքի և գիւրքի յաջողութիւնը .

Ազատախոս ոգին և մարդասիրական հակուձեւերը շատ սուզի են նստած Մուսթաֆա Նէտիմի . ատոնց պատճառով է որ անիկա ձեռք կ'առնէ աքսորի ճակատնը . կը քշուի Տիգրանակերտ , Խարբերգ , Իզմիր , Հալէպ և Տէր Ջօր . այս աքսորները կը դիպին իրեն իթթիհատի և Սուլթան Համիտի ժամանակ . Մուսթաֆա Նէտիմ հալածական Համիտէն , Էնվէրէն և Քալէաթէն՝ հալածուած է նոյնքան ալ Մուսթաֆա Քեմալէն , որ երկու օֆ կարմիր ոսկի կը խոստանայ այն համարձակ թուրքին , որ պիտի ժաէր իրեն՝ Քեմալին տանիլ Նէտիմի գլուխը :

Ընթերցողը պիտի տեսնայ որ , գէպքերը , որոնք կը շարայարուին մեր թարգմանութեան մէջ , կը բովանդակեն 1890—1918 շրջանները . անոնք կը սկսին Պոլսոյ Պատրիարքարանի ցոյցով և կը հասնին մինչև Ջինադադարը :

Երկու բան ուշադրաւ է Մուսթաֆա Նէտիմի անձին մէջ : Նախ՝ ճշմարտախօսութիւնը , այն շփով որով օգնած է իրեն իր յիշողութիւնը , յետոյ սատարը զոր ընձեռած է հայ ցեղին , որու տառապանքը արցունք միայն խլած է անոր բարի աչքերէն . Ասոնցմէ դուրս մենք ներողամիտ աչքով կը նայինք իրօղութեան անհամապատասխան այն քանի մը սխալներուն որոնք գործուած են իր պատմութեան ընթացքին , սխալներ զորս անփոփոխ թարգմանեցինք և պահեցինք այնպէս ինչպէս որ էին անոնք թուրք բնագրին մէջ :

Մուսթաֆա Նէտիմի՝ Հայկական կոտորածներու և տեղահանութեան միջոցին հայերուն ըրած սատարի

մասին կենդանի վկաներն են **Զէյթունի առաջնորդ Ռարթողէմէոս վրդ. Թազնեան, Սմբատ Կպիսկոպոս Սալապաշեան, Սեգրակի Գէպէլեան, Յովոէփ Պոյաճեան, Մինաս Գուլումճեան, Յարութիւն Գէպէլեան, Յովհաննէս Սալապալեան, Արմենակ Գէզիրճեան, Յակոբ Ծէպէճեան, որոնց գրուատական նամակները, մօտաւոր թուականներով, Մուսթաֆա Նէտիմ իր ձեռքին տակ ունի:**

Աղեքսանդրիս
20 Յունիս 1925

ԱՐԵԱԿ Ս. ՇԱԼՃԵԱՆ

ՀԱՅ ԵՂԵՌՆԸ ≡

ԻՄ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐՍ

Մէկը չի մնաց որ լսած չըլլայ և չգիտնայ քարերը սարսեցնելու չափ դառն աղէտները և զարհուրելի աստիճանը այն հարստահարութիւններուն, զորս թուրքերը ի գործ դրին հայերուն կատմամբ:

Իմ գրի առած իրողութիւններս կը պարունակեն անձամբ տեսած, անդեկացած և կամ յոյժ հաւատարմութեն իմացուած գէպքեր: Իրպսուածը առմիշտ պահեց զիս հայկական հարցին մէջ:

Էջերուն ներքև քաշուած գիծերուն տակ արձանագրած եմ, բուն իսկ խնդրոյն հետ կապ չունեցող, սակայն շատ մը անձերու անծանօթ եղած իրերը:

1890 ասարևոյն Գուրպան Պայրամի առաջին օրը, ըստ սովորութեան Սուլթան Համիտ իջած էր Պէշիկ-թաշի Տօլմա Պահչէի պալատը: (1)

(1) Բամազանի և գուրպան պայրամներուն Սուլթան Համիտ Երլազզէն Տօլմա Պահչէի պալատը կ'իջնար մեծաշուքօրէն և նոն պաշտօնական ընդունելութիւն կը կատարէր:

Այսպէս պատրաստութիւններ կը սկսէին պայրա-

Երբ աւագանին, նախարարները, ուրիշ աստիճանաւոր անձնաւորութիւններ իրենց շնորհաւորութիւն-

մէն քանի մը օր ատաջ: Ճամբաները աւագ կը թափէին: Հաւաքելով կը բանտարկէին կայսեր անցնելիք ճամբուն վրայի տուներուն և խանութներուն տէրերը: Կը խուզարկուէին խել մը բնակարաններ և կրպակներ, կը քննուէին ու կը զննուէին հորերը և ջուրի ճամբաները: Ռումբ և վառօդ կ'որոնուէին: Պայրամի առտուն կանուխ Սուլթան Համիտը կը բազմէր քառածի կառք մը: Այս կառքը ոսկեգօծ, զարդարուն և մեծաշուք էր: Հազարաւոր զօրքերու հսկողութեան ներքեւ ըլլալու պայմանով, Համիտ կ'երթար Պէշկիթաշի Սինան փաշա մզկիթը: Մզկիթին առջին բոլոր աստիճանաւորները կ'ընդունէին զինքը, հագած իրենց մեծ համազգեստները: Սուլթան Համիտ կը քաշուէր «Կայսերական Աղօթատուն» յորջորջուած սենեակը և հոն կը կատարէր Պայրամի նամազը:

Ան՝ նամազէն վերջ կը հեծնար ձի մը, որ մօտեցուած կ'ըլլար «Կայսերական Աղօթատան» դրան: Աստիճանաւորներն ալ ձիեր կը հեծնէին: Այն ատեն աստիճանաւորները բանակ մը կազմելու չափ շատուոր էին: Երկուստեք զինւորները, սպաներով բարեի կը կենային: Այսպէս կ'երթային Տօլմա Պահչէի պալատը: Մեծ ու պզտիկ, պալատին պատկանող պաշտօնեաները քալելով կ'երթային կայսեր ետեւէն: Սուլթան Համիտ կը մտնար Գոշպպէ Ալթը կոշուած խիստ լայն դահլիճին կողմնակի մէկ սենեակը: Աստիճանաւոր անձինք ալ, սպասարկող պաշտօնեաներու միջոցով կը տեղաւորուէին: Գուպպէ Ալթըի կայսերական գահուն բոլորտիքը:

ները կատարէին, Սուլթան Համիտը հանգստանալու համար իր սենեակը կը քաշուէր. մօտ կէս ժամ ետքը

Գահուն երկու կողմը և ճիշտ դիմացը փռուած էին երկու կարգ գետնի կապերտներ:

Գահը հրաշակերտ անկողնի մը ձևով ականակուռ և ոսկեպատ է: Երկու կողմէն ունէր մէյմէկ ոսկեթել ծոպ:

Մարաջախտը կամ նսխարարներէն մին ձեռքը կ'առնէր ծոպը:

Ըսած առեւննիս, պալատական մարաջախտ Ղազի Օսման փաշան կը բռնէր ծոպը:

Գահուն ետեր կը շարուէին պալատան պաշտօնեաները և արքունի քարտուղարները:

Եպարքոսը և պաշտօնանկ եպարքոսները աւագանիէն սկսելով՝ ընդունելութեան կարդով կուգային և կը համբուրէին ծոպը:

Կրօնաւորները մէջտեղի կապերտին գալով, փոխանակ ծոպին կը համբուրէին կայսեր փէշը:

Վերջանալուն Կայսրը կը քաշուէր սենեակը:

Կէս ժամ հանգստանալէ ետք, կրկին գալով կը նստէր գահը:

Պալատական, անձնական գանձուն պատկանող պաշտօնեաները կը սկսէին ծոպ համբուրելու:

Այս արարողութեան միջոցին ոմանք քանի մը խօսքով, ոմանք աստիճանով և շքանշանով կը պատուրէին:

Ընդհանրապէս դիսպան և դեսպանատան պաշտօնեաները և ճամբորդութեան բերմածը Պոլիս գտնըւող օտարազգիները դիտելու կուգային իրենց ընտանեօք:

կրկին դահը բազմելով . այս անգամ կը սկսեր ընդու-
նիլ պալատի պատկանողներուն շնորհաւարութիւն-
ները :

Ան տարին , դեռ առաջին կարգի շնորհաւարու-
թիւնները չէին վերջացած , երբ արքունի գլխանաւան
արարողագետ Միւնիր փաշան (2) իրեն ժամենալով
տկանջէն բաներ մը ըսաւ :

Սուլթան Համիտ խոժոռ գէմքով մը ձգելով չը-
նորհաւարութեան դահլիճը , քաշուեցաւ իր սենեակը :
Ամէն սք հռահեց որ ասիկա արտաքոյ կարգի պատ-
ճառէ մը առաջ եկած էր :

Հայրկեան մը ետքը պալատական քարտուղա-
րապետ Սիւրէյա փաշա , (3) սենեկապան էմին (4) և
Արիֆ (5) պէյերը և քանի մը մօտ եզոզներն ալ

(2) Միւնիր փաշա արարողապետ և արքունի գի-
ւանական թարգմանն էր . ազնիւ և շնորհալի անձ
մըն էր :

(3) Սիւրէյա փաշա Սուլթան Համիտի քարտու-
ղարապետն էր , չարութենէ չէր ախորժեք , բարիքը կը
սիրէր , քարեսէր անձ մըն էր :

(4) Պալատական էմին պէյ , ազգութեամբ վրացի
պատողաւոր , ուսեալ անձ մըն էր : Սուլթան Համիտ
խիտ չար և անիծեալ մարգիկը պաշտօնի կանչելով
հանգերձ , կը պահէր արժեքաւոր մարգիկ ալ միւննոյն
ատեն :

(5) Պալատական Արիֆ պէյ գարոցական , երի-
տաւոր , շահած էր Սուլթան Համիտին համակրու-
թիւնը . Վերջերը Սերապա փախաւ և ձեռք բերածա-
պահովութեան վրայ թէեւ վերագարծաւ բայց չի կր-
ցաւ գտնալ նախկին ազգեցութիւնը և պատիւը :

մտան կայսեր սենեակը : Տասնչորսնգ վայրկեան վերջը քարտուղարուպետ Սիւրէյա փաշա դուրս ելաւ սենեակէն : Ան յառաջացաւ մեր գտնուած կողմը և ձեռքով սեկո՛ւրս ի նշան տուաւ : Ես այն ատեն Սուլթան Համիտի քարտուղարներէն էի և տունս կը գտնուէր Գուլ-Գարսու :

Գանի մը հոգի մտեցանք Սիւրէյա փաշային : Փաշան կանչեց զիս անուկնովս : Վախցայ : Յառաջացայ յուզուածալից :

Ըսաւ .

— Շուտ Գուլ-Գարսու գնա՛ , Դէպքը քննե՛ : Ռատիկանութեան նախարար Նազըմ պէյն ալ հո՛ն է . գինքն ալ տես , տեղեկութիւնը ա՛ռ : Վեհափառ Տէրերնիս լուր կը սպասէ կոր :

Ասիկա ըսաւ և դարձեալ մտաւ Սուլթան Համիտի սենեակը :

— Գուլ-Գարսու ի՞նչ եղեր է , ի՞նչ պիտի քըննեմ . Ռատիկանութեան նախարարը Նազըմ պէյը չէ , Քեամիլ պէյն է : (6)

Շուարած վիճակի մը մէջ գացի գէպի ցուռը : Գարսէջ ելլելու պահուն թիկնապահներէն հանգիպե-

(6) Քեամիլ պէյ պատուաւոր , իսկապէս ստտիկանութեան նախարար էր : Այս խնդրոյն պատճառով պաշտօնանկ եղաւ և ձերբակալուեցաւ : Յետոյ աքսոր ըլլալու պայմանաւ , պաշտօնեայ կարգուեցաւ իրեն բնակատեղի նշանակուած Մանիտաքի գաւառակին . Հոն մեռաւ շատ քիչ տտենէն . Եթէ այս անձը մտացած ըլլար ստտիկանութեան նախարարութեան մէջ , թերևս ծանօթ հարստահարութիւնները չէին ըլլար : Քացէ ի բաց կը հակառակէր պալատական լրտեսներուն :

ցայ հազարապետի մը (անուներ չեմ յիշեք) . Գրաինք
կը ցայտէր բոլոր մարմինէն : Բարեկեցի և՛

— Աւրկի՛ց այսպէս :

— Գու՛մ-Գարուէն , ըսաւ :

Ուզեց արագօրէն շարունակել ճամբան : Աճապա-
րանօք բռնեցի թևէն :

— Ես ալ Գու՛մ-Գարու կ'երթամ կոր : Կայսերա-
կան հրովարտակ կայ քննութիւն ընելու համար : Սա-
կայն ի՛նչ եղած է Գու՛մ-Գարու , խնդիրը ի՞նչ է չեմ
գիտեր . խնդրեմ քիչ մը տեղեկութիւն տուր ինձ :

Թիկնապահ պէյը իր խօսքերուն շտապ մը դնելով՝

— Հայերը ոտքի են ելեր Պատրիարքարանի մէջ :
Ձէնք են գործածեր . մարգիկ են մեռեր : Զօրք է ե-
կեր Սպարապետի Գունէն , ըսաւ և հեռացաւ նետի
պէս :

Այն օրը ես ալ հագած էի մեծ համազգեստս : Հեծ-
նելու համար , պալատէն ինծի համար յատկացուած
էր ձևաւոր գեղեցիկ կառք մը : Կառքս ձգեցի . նստայ
վարձքով կառք մը , հին և կազմածները մաշած : Ճամ-
բայ ինկայ Գու՛մ-Գարու : Կէտիկ Փաշայի զառիվարէն
կառքս իջած ատեն՝ անընգհատ կ'որոնէի զէնքի ձա-
յներ : Այսուհանգերձ ձայն-ձուն չկար : Միայն կը հան-
գիպէի կոր իրարու ետևէ յրջող զօրքերու : Կէտիկ
փաշայի զառիվարին ստորոտը հասնելուս՝ հանդիպե-
ցայ Տայի Տիմիթրի անունով ծանօթ մարդու մը : Տայի
Տիմիթրի տէրն էր ընդարձակ գինետան մը , ճանչցը-
ւած էր Գու՛մ-Գարուի մէջ և խաթրը կր սեպուէր :
Գինետան առջև աթոռի մը վրայ ընկողմանած կլկլակ
կը քաշէր կոր : Կառքը կեցնելով իջայ : Բարեկեցի եւ
քովը նստայ : Հարցուցի իրեն խնդրոյն ի՛նչ և ինչէ՞ն
ծագում տուած բլլալը :

Տայի Տիմիթրի պատասխանեց անփութօրէն :

— Բան մը չէ . Ռօսասոցիոցի ձկնորսներէն անկիրթ մարդուն մէկը սիրահարուեր է իր ազգականներէն աղջիկի մը , ուզեր է պսակուել աղջկան հետ , պսակ չիյնալուն համար պատրիարքը արտօնութիւն չէ տուած , ան ալ քանի մը գտտարկապորդներ գլուխը ժողովելով եկեր է , կանուխէն գլուխները տաքցուցեր են , այսօր տօն ըլլալուն , պատրիարքարանը բազմութիւն կ'ըլլայ . ճիշտ արտօնութեան ատեն աղմուկ են հաներ , զէնք են պարզեր քանի մը անգամ . Գնդակներէն մին հանդիպեր է ոտական Կարապետ էֆէնտին . խեղճը մեռեր է . բնականաբար եկեղեցիին խառնուեր է . հասարակութիւնը սկսեր է փախչիլ . դէպքը պահականոցէն կ'իմանան , ո՞վ գիտէ ինչ ձեռով տեղեկացուցեր են որ զօրք եկաւ Սպարապետի Դուռնէն . հատրիարքաբանի և փողոցներու գլուխները պաշարուած են . մինչդեռ չարժեր գործը այսքան մեծ բռնել . յանցաւորները ձերբակալուեցան , պատիժնին կը տրուելի , կը վերջանայ , կ'երթայ :

— Ինչ ձկնորսներէն զատ խառնուող , զէնքնեւ տող չէ՞ եղեր :

— Բնա՛ւ :

— Շնորհակալ նմ :

Բաժնուեցայ : Գացի արճարանապետ վանեցի Յակոբ աղային , որուն ծանօթ էի պղտիկ տարիքէս . աւելի շիտակ անոր ձեռքը մեծցած էի . Յակոբ աղան յարգալիր վարմունք ունէր ամբողջ մեր ընտանիքին հանդէպ , և զիս կը սիրէր իր զաւկին պէս . Շատ ժըտազի . արժանաւոր , նրբամիտ և մեծարելի անձնաւորութիւն մըն էր . Իրեն պատմեցի ինչո՞ւ համար և ինչ ձեռով դալս : Յակոբ աղան խոր մտածման մէջ ինկաւ , ըսաւ .

— Այս քանը նշանակութենէ զուրկ է , բայց կը

տեսնամ որ անիրաւ տեղը փորձանք պիտի գայ հայե-
րու գլխուն :

Փոքրիկ տարբերութեամբ մը հաստատեց Տայի
Տիմիթրիի յայտարարութիւնները : Անկից հտըր դիմե-
ցի ծանօթ անձերէս , եթր ութ հայ , յոյն և իտալի :
Գացի պատրիարքարան : Հոն տեղեկութիւն հաւաքեցի
քահանաներէն , զինւորականներէն և ծառաներէն : Ե-
թէ ընդհանուր գիծ մը քաշէք լսած խօսքերուս տակը
արդիւնքը կ'ըլլայ Տայի Տիմիթրիին յայտարարութիւ-
նը : Գացի վերջապէս ոստիկաններու պահականոց կոչ-
ուած հին շէնքը : Հոն էր Նազըմ պէյ , որ նոր կարդ-
ուած էր ոստիկանութեան նախարար : Ասկից առաջ
պաշտօնը՝ Բերաի կառավարչութեան , անկից առաջ ալ
քաղաքապետութեան մօտ մէքթուպէիութիւն էր : Նա-
զըմ պէյին՝ Կայսեր կողմէն՝ քննութեան համար եկած
ըլլալս ըսի . բոլորովին շփոթած խօսքի սկսու :

— Ամբողջ չարագործները ձերբակալուեցան , ի-
րենց գլխուն պիտի թափին լարել սեղած սազոյէլա-
կան դաւերնին : Կայսեր շնորհիւ , մէկ երկու օրուան
միջոցին ձեռք պիտի անցնին բոլոր քօմիթէճիները :

Այս ձեռով շատ մը խօսքեր գրուեցց :

Նազըմ պէյի խօսքերէն կռահեցի սրնարանապետ
Յակոբ աղային շատ շիտակ խորհած ըլլալը :

Շատ ազդուած բաժնուեցայ անկից , հեծայ ինծի
սպասող կառքս : Արագօրէն վերագարձայ : Ընդունե-
լութիւնը վերջացած , Սուլթան Համիտ վերագարձած
էր Եըլազը . անցայ գրասեղանիս գլուխը . ընգարձա-
կօրէն գրի առի քննութիւնս , վերջաբանին :

«Այս գէպքը նշմարտապէս գոյացած է քանի մը
ստահակ ձկնորսներու երեսէն , թէ ոչ գիւանագիտու-
թեան , քաղաքականութեան հետ կապ ունեցող գէպք
մը չէ . եթէ մինչև անգամ քաղաքական բնօյթ ալ են .

թագրուի, աւելի յարմար է կառավարական տեսակէտով պարզ խնդրոյ մը գոյն տալը: Հակառակ պարագային, յետագային բռնկիլը հետաւոր չեղող կրօնէր ձեռքովն ինքիս քրքրած և բռնկեցուցած պիտի ըլլանք», ըսի:

Դժբախտաբար, իրենց անձնական օգուաները ապահովելու համար հազար հրգեհ ցանկացող անձանց, անձրեւի պէս տեղացուցած ժուռնալներու դէմ, իմ անհատական խորհրդածութիւններս ազգեցութիւն մը շունեցան: Ըսածիս պէս հրդեհը յանկարծակի շրջապատեց աանիքը, Երլտըզի մէջ լրտեսապետ Գաթրի պէյի գաղտնի ոստիկանները՝ հրացանակիրներու պետ Թահիր փաշայի մարզիկը, թիկնապահ Ահմէտ պէյի գաղափարակիցները հրապարակ նետուեցան անօթի գայլերու պէս, կայսեր համակրութիւնը վաստակելու և թակոյցներնին լեցնելու ջանադրութեամբ:

Պէշիկթաշի կառավարիչ Հասան փաշան (1) և իր պատկանեալները կաքաւել սկսան իրենց ուրախութենէն:

(7) Հասան փաշան տնուս, տղէտ, անգութ և փայտի պէս մարդ մըն էր: Իր անիրաւ նանկը ինտըները, ծեծի տակ մեռնելու աստիճանին կը բերուէին: Ինչ որ ընէր քովը կը մնար. օրինական պատասխանատուութենէն զերծ կը գտնուէր: Անոր այս առանձնաշնորհումը պարզեղբեղած էր Ալի Սաստիի խընդիրը: Ալի Սաստիի խնդիրը պատահած ատեն Հասան փաշան հասարակ ոստիկանէ բարձրացած հարիւրապետ Հասան աղան էր: Գեւի կերպարանք ունեցող Հերքիւլիս Հասան Աղան, հաստ բիր մը զարնելով Ալի Սաստիի գլխուն մահացուցած էր զայն: Այս լաջողութիւնը, զինքը երկինք բարձրացուցած էր յայտ Սուլթան

Ոստիկանութեան նախարարը և պաշտօնեաները՝ կը ջանային կոր, իրենց ամբողջ ուժով, մեծցնել այս հրդեհը։ Երլաբը կուգային ժուռնալներ՝ կառավարական գործերու վերաբերեալ պաշտօնաթղթերէն հազար անգամ աւելի։ Զերբակալութիւններու վերջը վախճանը չէր կտրուեր կոր։ Խայտառակութիւններու և ստորնութիւններու աղբիւրներ դարձած էին մանաւանդ ոստիկանական պահականոցները։ Օրինակի համար, թշուառական և կաշառակեր գօմիսէրին մէկը, գիշեր մը հանրատուն կամ խաղարան պիտի երթար, իր վստահութիւն ունեցած պարզ ոստիկաններէն մին կանչելով՝

— Գնա՛, այսինչ տեղ գտնուող վաճառատան տիրոջ . . .-ին բարև խօսէ՛, երեսուն ոսկի պէտք ունիմ, թող փոխ տայ ինձ, մօտ ատենէն կը վերագարձնեմ, կ'ըսէր։

Պարզ ոստիկանը, իր բաժնին ալ բան մը փրցնե-

Համիտի։

Ջուրի պէս տեղացին աստիճաններ, շքանշաններ, դրամներ։ Իրեն յանձնուեցաւ հսկողութիւնը Զրադանի պալատին, այսինքն Սուլթան Մուրատի բանտին։ Լեյնտեղ Հասան փաշան էր որ կ'ընտրէր ու կը նշանակէր պարզ զինուորներն անգամ և մէն մի պարզ զինուորին երեսուն-քառասուն ոսկի ամսական կը տրուէր։ Հասան փաշան եղած էր Սուլթան Համիտի ամենահաւատարիմ մէկ մարդը։ Որևէ կերպով իր աչքը չէր կշտանար կոր։

Մեծած ատեն ութսուն տարեկան էր Հասան փաշան։

Լենիժեա՛լ ըլլայ . . .

նելու յոյսով ու նպատակով . անմիջապէս կը փու-
թայ գործադրել առած հրամանն : Գումիսէրին ուզած
դրամը վճարուեցաւ . ինչ լաւ , չհատուցուելու պարա-
գային , յայտրդ օրը , փառաւոր ժուռնալ մը կ'երթար
ոստիկանութեան նախարարին : Ոստիկանութեան քնա-
խարարը , որ կայսերական համակրութիւնը պահել եւ
դիրքը ապահովել կ'ուզէր միայն , իսկոյն է'ն անգութ
և ստորին մարդոցմէ յանկարծակի խուզարկութիւն-
ներու պաշտօն ունեցող մարմին մը կը կազմէր : Ծա-
նօթ քօմիսէրն ալ միասին ըլլալով կէս գիշերէն ետք
կը կոխուէր այդ մարդուն տունը և վաճառատունը :
Խեղճ մարդը այս աքացիին ուրկից գալը գիտնալով
հանդերձ , քաղաքականութեամբ զբաղած չըլլալուն՝
հետեւութեան մը կը յսպասէր վստահաբար : Մէկ երկու
եւրոպական լրագիրներ , կա'մ քանի մը պատրաստ-
ուած նամակներ կ'ելլային մահճակալին մէջէն , կա'մ
պահարանին անկիւնէն : Թշուառ մարդուն ձեռքերուն
հօկայ երկաթէ ձեռնակապեր անցնելով՝ կռուփներով
բանտ կը տանէին : Քանի մը օրուան հարցաքննու-
թիւններէն ետք կ'իմացուէր թէ՛ կամ տեղ մըն է աք-
սորուեր , կամ քանի մը ամսուան բանտարկութեան
է դատապարտուեր : Իլ այս վատութենէն ետք , քօ-
միսէրը ուր որ իր ճանկը երկարէր , բան մը կը հա-
նէր :

Այս կազութիւնը արագօրէն տարածուեցաւ ամ-
բողջ պահականօցները և շատ քիչ ատենէն բոլոր Փոքր
Ասիայ Չմնաց հայ մը , որ վստահութիւն ունենար իր
հոգիին և ունեցածին վրայ , Նազըֆ Սիրուրի Սալա-
հետին և Արաբ Սամի պէյերը , Նէճիպ Մելհամէ փա-
չայի պէս Սուլթան Համիտի մեծ լրտեսները զբաղած
էին աւելի մեծ գործերով : Այն ատեն՝ Արտաքին Գոր-
ծերու նախարարութեան խորհրդական եղող Տատեան

Յարութիւնն փաշայի նման՝ քաղաքականութեան, խեղացիութեան և ծառայութեան մէջ եղակի անձն անդամ լեզունուն փաթթած, անոր յեղափոխականներուն նախագահ ըլլալու մասին ժողովներ կուտային կոր։ Սուլթան Համիտ զիտնալով հանդերձ որ այս ժողովները դրամ կորզելու նպատակով են, ոչ միայն չէր պատժեր սուլա ամբաստանողները, այլ անոնց առջև մէյմէկ ոսկոր կը նետէր։ Կր վախնար որ սուլա ամբաստանողները պատժելու կամ անոնց բան մը չտալու պարագային՝ ժողովներու վախճանը պիտի գար։ Այս ստորին կացութեան մասին, երբեմն յօդուածներ հրատարակող լրագիրներուն ամբերով ոսկի կը նետէր զանոնք լուութեան դասապարտելու համար։

Գում-Գարուի դէպքէն ետքը՝ Պոլսոյ հայերուն, հազարաւորներու տուները մարեցան։ Այս եղելութեանէն ատեն մը վերջը, սկսուեցաւ «Համիտիյէ հեծելագնդեր»-ու կազմութեան։

Պալատական հացկատակները բոլուն կերպով ծափահարեցին զայս, բայց սակաւ ինչ խղճահար, զգայուն եղողները կը ցաւէին։ Վերջնականապէս որոշ էր որ այս զինեալ յելուզակ խումբերուն՝ Փոքր Ասիոյ, Գիւրտիստանի, հայաբնակ վայրերու մէջ ի գործ դնելիք խայտառակութիւնները չափ ու սահման չպիտի ունենային։

Գեռ եւս խօսակցութեան նիւթ են ցեղապետ Իպրահիմ փաշայի, Տիգրանակերտի և Մուսուլի միջև տիրապետող Մըսթօ փաշայի ռեիւնները և անզգամութիւնները։ Բարեբախտաբար, շատերը արար եւ քիւրա ցեղապետներէն չկրնալով կռահել հետեանքը, որ ասկից առաջ պիտի գար, նոյնպէս զինուորական լուծի ներքև մտնելու երկիւղէն չյարեցան անոնց։

Սակայն յետոյ ամօթահար ձեռքին տեսնելով մըտնողներուն կատարեալ ազատութիւնը և անոնց ի գործ դրած անզգամութիւնները: Մանաւանդ կարգ մը խորամանկ ցեղապետներ շուշացան ձիեր, իւզի պէտ նուէրներ և դրամ տեղացնել Պոլսոյ ազդեցիկ անձանց և պալատին, ու Պոլսէն երես գտնելուն հետեւանքով կատարած հրէշներու պէս յարձակեցան իրենց շուրջ եղողներուն վրայ, և սկսան թալլելու ձեռուրնին անցածը:

Այս շրջանի խայտառակութիւններէն է Պիթլիտի շրջակաները բնակող քիւրտ Մուսա պէյի պարագան:

Քիւրտ Մուսա պէյ, նոյն շրջանին, ինքնիշխան և բռնակալ թաղաւորը եզած էր: Իսկապէս այդ միջոցին գրեթէ ամբողջ շէր մնազած ոչ մի հայու ձեռքը: Ընդհանրապէս ծառայ եղած էին թուրքերուն եւ քիւրտերուն:

Մուսա պէյ կ'աշխատցնէր զանոնք գերիի պէս:

Հայերը կը համբերէին կոր բռնութեան, տառապանքի և անօթութեան: Սաֆայն անգամ մը որ խնդրոյն մէջ պատուոյ հարցը կը մտնար կոր, ատոր է որ հիւլէի չափ չէին կրնար կոր հանգուրթել:

Անպատիւ ապրելէն՝ պատուաւոր մեռնիլը նախամեծար կը համարէին կոր:

Մուսա պէյ սկսաւ ձեռք երկնցնելու հայերու կիներուն և աղջիկներուն:

Կոյս աղջիկ մը բռնի առևանգելով, իրեն պատկան քիւրտի մը հետ ամուսնադնելը գրգռեց հայերը:

Օգնութեան կոչեր տեղացուեցան ամէն տեղ, եւրոպական լրագիրներուն և գեսպանատուններուն:

Գեսպանատուններն ու եւրոպական մամուլը օտիպեցին Սուլթան Համիտը օրպէսզի ճշդէ իրականութիւնը:

Մուսա պէյը , հսկողութեան ներքե Պոլիս բերին :
Հարցր յանձնուեցաւ Արդարադատութեան նախարարին : Այտուհանդերձ չփափաքելով ճգմել Մուսա պէյը Հայերուն համար , մինչ գատավարութեան վախճանը Մուսա պէյը հիւրընկալուեցաւ Սկիւտարի կառավարիչ Պահրի (8) փաշայի քէօշկը :

Մուսա պէյ անպարտ արձակուեցաւ կաշառքի միջոցով : Սակայն քաղաքական տեսակէտով յարմար չդատուեցաւ զինքը երկիր վերադարձնել :

Այս բանը հասկցող Մուսա պէյը և Պահրի փաշան շատ շփոթեցան :

(8) Պահրի փաշան ծագումով քիւրտ է : Անուս , ազէտ մարդ մը ըլլալով հանդերձ , բնականէն շատ սրբամիտ էր : Միջոց մը Բերայի հրամանատար եղած ատեն , դրամանենդներու ընկերութիւն մը կը ձերբակալուի :

Քննաթիւններու եզրակացութենէն կը հասկցուի որ Պահրի փաշան այ այդ ընկերութեան մէջ կը գտնուուի եղեր :

Այսպէս ըլլալով հանդերձ Պահրի փաշան կրցած է իր օձիքն ազատել և միանգամայն Սկիւտարի կառավարիչ կարգուիլ :

Արն ատենները շատ ու շատ էին ասոր յարկնման զարմանալի խայտառակութիւններ :

Զգիացուիլ թէ ինչպէս եղաւ որ վարեց Ատանայի կուսակալի պաշտօնը :

Նայնպէս մեզ անձանօթ կը մնայ թէ ինչպէ՞ս կըրցաւ առաջըր առնել իր անզգամութեան :

Օրէնքին կարևորութիւն չէր տար : Գործադրութիւնը գաւազանով էր :

Առտու մը, կանուխ, պալատ հասաւ Մուսա պէյի փախստեան լուրը: Ապտիւլ Համիտ յուզուեցաւ. Եւրոպայէն վախնալուն պատճառաւ, Իսկոյն հրամաններ արուեցան ամէն կողմ. զայն ձերբակալելու համար: Հեռագիրներ քաշուեցան կուսակալութիւններուն: Վերջապէս Մուսա պէյ, օձիքը ձեռք տուաւ էնկիւրիի կուսակալութեան մէջ:

Պոլիս բերուեցաւ:

Քննութիւններու պահուն հաստատուեցաւ մեծ կաշառքի փոխարէն փախցուած ըլլալը:

Մուսա պէյ՝ Քաիֆէ, իսկ Պահրի փաշան Ալպանիոյ Փրիշթինա գաւառակը աքսորուեցան:

Տարօրինակ է, որ քիչ ատենէն Պահրի փաշան իր աքսորավայր Փրիշթինայի գաւառակին միւթէսարիֆ և ապա Ատանայի կուսակալ կարգուեցաւ:

Այս դէպքէն երկու տարի ետքը, ես, քաղաքական պատճառներով աքսորուեցայ Տիգրանակերտ:

Ութ ամիս վերջը աքսորավայրս դարձաւ Խարբիզ:

Այն ատեն Խարբերդի կուսակալն էր Քօֆհանէի հրամանատար Ջէքի (9) փաշայի աները, Իզմիրցի է-

(9) Ջէքի փաշան նախապէս տեսուչն էր զինուորական վարժարանի:

Յետոյ իրեն յանձնուեցաւ Քօֆհանէի հրամանատարութիւնն ալ:

Ջէքի փաշան է՛ն զլիսաւոր լրտեսներէն էր Սուլթան Համիտին. թեւերը իրարու միացուցած սաքառազին կը դողար Սուլթանին ներկայութեան ելլելու միջոցին. անշուշտ կեղծ էր իր այս շարժումը. ! իրականութեան մէջ որդին էր աւելի ավանդուած մը և օգուտ չունեցող անզգամին մէկը:

նիս (10) փաշան :

Այս մարդը վերջին աստիճան ազէտ եւ ապուշ էր : Իր ամբողջ արժանիքը կը կայանար Ձէքի փաշայի աներն ըլլալուն մէջ : Հոգիով , սիրտով կը փարէր գող պաշտօնեաներուն և բաժին կը ստանար անոնցմէ :

Ասիկա , գեղեցիկ առիթ մը նկատելով , պաշտօնատարներն ալ ծանրանալով ծանրացան հայերուն վրան : Մանաւանդ ոստիկաններու անզգամութիւնները , կեղեքումները խելքէ մտքէ դուրս ելած էին : Գանձումներու համար , ոստիկանները կ'երթային գիւղերը : Գիւղական ազգաբնակութիւնը ահ ու սարսափի կ'ենթարկուէր :

Ոստիկանները գիւղ մը մտած ատեններն , կը մտորակէին իրենց առջև ելլողները և գիւղը կը մտնէն էին անոնց հեծեծ անքներուն և օգնութեան կոչերուն մէջէն : Իսկոյն կը կանչէին գիւղին քրիստոնեայ մեծաւորները , գիւղապետը և գրամ կը պահանջէին կալուածի , տասանորդի ոչխարի տուրքերու փոխան : Մե-

(10) Էնիս փաշան որդին է Իզմիրցի փսիաթագործ Շաքիր աղա անուանեալին : Տղայութեան ատեն ընկերացեր է Իզմիրցի կուսակալ Էմին Մուհլիս փաշային . անոր փեսայանալով , այս առթիւ արժանացեր է աստիճաններու : Վերջին աստիճան նախանձոտ , անմիտ , անարգ մարդ մըն էր , փորը ձրի կըշտացնելու համար , համակրութիւն ցոյց կուտար պարզ ոստիկանին անգամ և զօրով հրաւիրել կուտար ինքզինքը : Հիւլէի չափ արժէք չէր ներկայացներ ընկերութեան մէջ : Շատ անարգանքներու ենթարկուած է , իր վերջին պաշտօնավայրն եզող Գաթեմունիի մէջ , հոն կուսակալ եղած ատեն :

ժի կը դատապարտուէին և նուազած իյնալու աստի-
ճան կը գանակոծուէին անոնք որ կ'ըսէին թէ անկա-
րելի է այսքան դրամ հայթայթելը՝ անապարանօք :

Ճարահատ , ցրուելով փողոցները , արտերը ,
տուները , այրերու գրպանները գտնուած դրամները ,
կիներու վիզը իրենց հօրմէն , պապէն մնացած շնչին
արժէքով ոսկիները հաւաքելով , այս աչքի արցունքով
թրջած գրամները կը տանէին կը նետէին ոստիկան-
ներու առջև : Ոստիկանները յայտնի կերպով , փո-
խան ստացագրի , կուտային մէճիտէի թուղրայի կող-
մով ստորագրուած պարզ թուղթի կտորներ , որով
ան եղկելիները կրկին պարտական կը մնային իրենց
ամբողջ պարտքերը տալերնէն ետքն ալ : Պահ մը վերջ
ոստիկանները իրենց հաշուոյն ժողովելու սկսան կա-
պերտի , թաղիքի , պայուսակի , վերմակի և նոյնիսկ
չուանի կտորներու պէս հասարակ գոյքերն իսկ :

Արդէն քիւրտ աղաներու օգտին համար աշխատող
եւ տարուան մը ջանքերնուն փոխարէն իրենց ձեռք
անցած երկու պարկ գարիով իրենց որդիներուն և
զաւակներուն ապրուստը ապահովել ջանացող հայերը
կը համբերէին ապաւինած Աստուծոյ : Ոստիկաններն
ալ կ'աւելացնէին իրենց անիծեալ արարքները , տե-
նելով անոր համբերութիւնը : Եղաւ ատեն մը որ հա-
յերու գրամները առնելն ալ բաւ չի համարելով ,
սկսան աչք տնկել անոնց պատիւին :

Այն հայերը որ ոչ մէկ ցեղի , ոչ մէկ արարածի
չտոկալիք հարստահարութիւններուն առջև վիզ կը ծը-
ռէին , ալ բնաւ չի կրցան հանգուրժել այս անզգա-
մուծեան :

Խարբերդի հայերը իսկապէս և յոյժ պատուախըն-
դիր են : Ահագին կուտակալութեան մէջ շէ լսուած
նոյնիսկ պոռնիկի մը անունը :

Ոստիկաններու այս սատրնութիւնները զիրենք մը-
զեցին ցասումի ե բարկութեան վերջին կէտր: Ես աչ-
քովս տեսայ այս պարագան: Այն ատեն եպարքոսն էր
մարաջախտ Ճէվատ (11) փաշան, Միրիվա եղած ժա-
մանակ լաւ տեսնուած էի այս անձին հետ: Ընդար-
ձակ տեղեկագրով մը իրեն պարզեցի կացութիւնը:
Ճէվատ փաշան նկատողութեան առնելով զայն, յանձ-
նարարեր է նախարարներու խորհուրդին: Թօփհանէի
հրամանաւար Ջէքի փաշան, նախարարներու խոր-
հուրդին մէջ, իր աներօր էնիս փաշայի ի նպատ-
պաշտպանութիւն ընելով հանգերձ, նամակ մըն ալ
գրեց էնիս փաշային խելքը զլուխը ժողվելու համար:
Տխմար էնիս փաշան, պարծենալով ցոյց կուտար
զայն: Այդ առթիւ ինձի ալ ցցուց կարգացուց:

Ես ալ երկրորդ նամակով իմացուցի եպարքոսին,
կուսակալին խայտառակութիւնները:

Ասոր վրայ, էնիս փաշան պաշտօնանկ եղաւ:

էնիս փաշայի պաշտօնանկ ըլլալէ ետք անոր տե-

(11) Ճէվատ փաշան սպայակոյտէն էր:

Երկար ատեն դեսպան եղաւ Ջէթինէի:

Վերջերք, երբ Փեթերսպուրկի դեսպան մարա-
ջախտ Շաքիր փաշան արտաքոյ կարգի կուսակալ նը-
շանակուեցաւ Կրէտէի, իբր օգնական միասին առաւ
տարաւ Ճէվատ փաշան:

Ատեն մը ետք Շաքիր փաշան հրաժարեցաւ:

Ճէվատ փաշան մարաջախտի աստիճանով կար-
գուեցաւ անոր տեղ:

Յետ այնու Քեամիլ փաշայի պաշտօնանկութեան
առթիւ եպարքոս կարգուեցաւ:

Ճէվատ փաշան հակառակ էր Սուլթան Համիտին
և չէր սիրեր ապօրինութիւնը:

զը կոչուեցաւ Րէուֆ (12) փաշան :

Առտու մը հասարակութեան մէջ զրոյց մը սկսաւ շրջիլ : Օր մը առաջ , Տիգրանակերտի մէջ , հայերը յարձակեր են մահմետականներու վրայ , երբ ասոնք լողանք կ'առնեն եղեր մզկիթի բակը , շատրուանր : Միահաղոյն կրակ են բացեր և մեռեր են եօթը ութը մահմետականներ : Արտասսպօր յաւզում և գրգռութիւն են առաջ եկեր մահմետականներու մէջ ,

Բերնէ բերան անցնելով մէկ խօսքը եղած է հազար : Օր մը ետքը մէջտեղ ելան , Տիգրանակերտի շրջակայքի գիւղերուն քիւրտերու՝ հայ գիւղերուն , իսկ բնիկ ազգաբնակիչութեան ալ քաղաքի քրիստոնեայ տուներու վրայ յարձակումի , սպանութեան , հրգեհի և աւարառութեան սկսած ըլլալնուն լուրերը :

Երեքշաբթի օրն ալ զրոյցներ սկսան թէ , Մալաթիոյ մէջ քիւրտին մէկը՝ հայ սափրիչի մը ածիլուելու

(12) Տրուած ըլլալով Րէուֆ փաշայի պարկեշտութիւնը , մինչդեռ հասարակութիւնը կը յուսար օգտւիլ , յիշեալը կուսակալ կարգուեցաւ Կարնոյ , Փլաւ յոյսի այդ շէնքը : Րէուֆ փաշա կը նախընտրէր փորձառու մարգիկր , այս պատճառաւ Կարին փոխադրել առաւ տէֆթէրտար , մէքթուպնի և ոստիկանութեան հրամանատարի պէս անձեր : Մինչև նոր կուսակալին գալուտը կուսակալի փոխանորդ ձգեց Տիգրանակերտցի Ալի էմիրէ էֆէնտին : Ալի էմիրէ էֆէնտին պարկեշտ , բանաստեղծ , պատմագէտ անձ մըն էր , բայց շատ կրօնամուլ էր և չէր քաշուեր քրիստոնեաներուն հանդէպ բացէ ի բաց թշնամութիւն ցոյց տալէ : Այսպէս , այս մարգու փոխանորդութեան ատեն էր որ տեղի ունեցան Խարրերդի խառնակութիւնը եւ դժբախտութիւնը :

կ'երթայ, հայը կը կտրէ քիւրտին գլուխը, ասոր վըրայ խուժանը կատղած յարձակում կը գործէ հայերուն վրայ, Քիչ ատենէն, գրեթէ վայրկենական կերպով իմացուեցաւ գիւղերուն կոխուիլը, հայ տուներուն աւարի տրուելով հրգեհուիլը և շատ մը սպանութիւններու և կողոպտուածներու առաջ գալը: Ես կը ճանչնայի շատերը Խարբերգի հայերէն: Մասնաւորապէս մէջերնիս գոյութիւն ունեցող եղբայրական կապերը չափէն աւելի էին երեւելիներէն Արփիարեան Փիլիպոս և Նշան, Խարբութլեան Արթին, Քարագճեան Գրիգոր, Փափաղեան Բերոբ, Եազրճեան Յովհաննէս, Ատանալեան Արթին, Միսակեան Պօղոս, Եաղճեան Գրիգոր, Տէմիրճեան Սիմոն էֆէնտիններուն հետ: Այս անձերուն մօտ գոյութիւն չունէր ուէ գաղափար ու նպատակ քաղաքականութեան և կառավարութեան մասին:

Գիշեր մը կը գտնուէի կառավարչատունը, կուսակալի փոխանորդին սենեակը, Յանկարծ աղմուկ մը լսուեցաւ գուրսէն. կուսակալին թիկնապահը ներս մըտաւ. ըսաւ թէ բռնած և բերած են հայկական գօմիթէի նախադահը. հետաքրքրուեցայ տեսնալ ուղեցի նախագահը. սենեակին դրան առջեւ ելայ. հինգ տասը սուինաւոր զօրքերու միջև տեսայ Եաղճեան Գրիգոր էֆէնտին: Սարսեցայ մնացի զարմանքէս: Եաղճեան Գրիգոր էֆէնտին կը բնակէր Քէսրիկ անտունով գիւղ մը, քառորդ ժամ հեռաւորութեան վրայ, Հօրմէն իրեն մնացած էր բազում հարստութիւն և հող. լաւ կ'ապրէր. ճաշի ատեն տասնըհինգ քսան հօգի հիւր կուսենար: Քէսրիկի մօտ կար Խըրխըրք անտունով պրզտիկ գիւղ մըն ալ, այս զիւղին հողերն ալ մեծ մասամբ Եաղճեան էֆէնտինն էին, ընդարձակ պարտէզ մըն ալ ունէր. ես ամառները ընտանեօք կ'երթայի

Խըրխըրըքի պարտէզը, վրան կը կանգնէի և հոն կը բնակէի: Եաղճեան էֆէնտիի պարագան կը կազմուէր կնոջմէն, մէյ մըն ալ աղջիկէն: Ասոնք առտուն կանուխ քովերնիս կուգային և մինչև ուշ ատեն կը նըստէին մեզ հետ: Ես երիտասարժական խանդավառութեամբ կը քննադատէի թուրք կառավարութեան քաղաքականութիւնը եւ անէծք կը կարգայի Եըլտըզի ընթացքին և գործերուն վրայ: Միասին անցուցած չորս ամիսներուն միջոցին, ոչ իսկ անգամ մը, Եաղճեան էֆէնտիի բերնէն բառ մը չէր ելլեր կառավարութեան մասին:

Նայնիսկ երբեմն.

— Ո՛վ դուն, բնաւ զգացում չունի՞ս մի, կ'ըսէի և կը նեղանայի:

Ճշմարտապէս ալ հիւլէի շափ իսկ յարաբերութիւն չունէր քաղաքականութեան և դիւանագիտութեան հետ: Հի՛-ա, կարելի՞ էր այս մարդը իբր քոմիթէի նախագահ տեսնալ ու չզարմանալ: Այս ճշմարտութիւնը հասկցողի կուսակալի փոխանորդին, ականջը չմտաւ: Նախագուշակելով գալիքին ծանրութիւնը, գացի Արփիարեան էֆէնտիին տունը, լուր զրկեցի այն հայ բեւեւելիներուն որոնք վստահ էին բարեկամութեանս վրայ. ամենքն ալ եկան. ըսի.

— Այս ընթացքին ես չեմ հաւնիր կօր. այս երեկոյ Եաղճեան էֆէնտին ձերբակալեր բերեր են, իբր քոմիթէի նախագահ, վաղը քեզի, միւս օրը անդիին պիտի բռնեն, պիտի փճացնեն բանտերու մէջ. այսպէս չըլլայ իսկ, գիւղերու մէջ ջուրի պէս արիւն կը հասեցնեն եղեր. աշխատինք ասոր առջևը տանելու. ամենքն ալ համաձայն մնացին խօսքերուս:

— Ի՞նչ ընենք ըսին:

— Վաղը առտու կանուխկեկ երթանք զօրաբանակի

հրամանատարին քովը, Տիգրանակերտի մէջ այսպէս, Մալաթիոյ մէջ այնպէս է եզեր մեզի ի՞նչ, մենք, վերջին աստիճան հաւատարիմ ենք կառավարութեան, Լուր ուղարկենք կուսակալի փոխանորդին ալ: Խորհրդակցութեան գնենք հոն հարցը և յանգեցնենք լաւ եզրակացութեան մը:

Կարծիքս ընդունուեցաւ:

Ըստ որոշման, յաջորդ օրը, առտուն կանուխ գացինք զօրանոց: Կուսակալի փոխանորդին հետ զօրանոց եկան Մուսթաֆա Նալիմ փաշան և խել մըն ալ պաշտօնատարներ: Հարցը խօսակցութեան գրուեցաւ: Յայտարարութիւններ եղան Խարթերդի հայերու հաւատարմութեան և կառավարական հրամաններուն հընազանդելու մասին:

Հրամանատար Մուսթաֆա փաշան՝

— Լա՛ւ, ի՞նչ ընենք, բաւ:

— Զօրք հանեցէք գիւղերը, թո՛ղ ցրուեն քիւրտերը, թո՛ղ վերջ գտնայ գրգռութիւնը:

— Աղէ՛կ, բայց զօրքերը գիւղերը ցրուելնուս ետքը, ինչպէ՛ս կրնանք վստահիլ որ գէշութիւն չպիտի պատահի կուսակալութեան կեդրոնը:

— Ի՞նչ վստահութիւն որ կ'ուզէք պատրաստ ենք տալու:

— Ուրեմն հայ երևելիները՝ իրենց վստահութեան ներքեւ առնելու են թաղերը, դէպք պատահած թաղին պատասխանատուութիւնը կը պատկանի երաշխաւորին, ասկից զատ բոլոր գէնքերը հաւաքելով, վաղն առաւօտ պէտք է յանձնել զօրանոցը: Եթէ այսպէս ըլլայ ես ալ զօրք հանելով, կը ցրուեմ խուժանը և քիւրտե-
րը՝

Շնորհակալութեամբ ընդունուեցաւ այս առաջարկը, երաշխաւորագիր մըն ալ արուեցաւ, ամէն ոք

ուրախութեամբ բաժնուեցաւ զօրանոցէն այն կարծիքով թէ գրգռութիւնը վերջացաւ: Միւս օրը, կանուխ նորէն հաւաքուած տեղի ունեցաւ զօրանոցին մէջ: Մէջ տեղ բերուած զէզերու քանակէն կը մակարերուէր կոր որ, եթէ ամբողջ չըսեմ, քաղաքին մէջ գտնուած զէնքերու հարիւրին ութսունը հաւաքուած էր:

Կրկին մեծ գահլիճը կը գտնուէին կոր հաւաքող պայտօնեաները, տկանաւորները և երեւելիները: Հազիւ կէս ժամ էր անցեր, ահա ըէժի տնօրէն Մուրաւ պէյը թեւ տանեց, Զիս մօտեցուց պատուհանին:

— Սա՛նկ նայէ՛, րսաւ:

Նշան ըրած կողմը նայեցայ, Մօրնիք անունով գիւղին էր, ութը տասը վայրկեան հեռաւորութեան վրայ, գիւղին բոլորափքը խուժան կը տեսնուէր եւ որկէց նըկէց ծախ կը բարձրանար կոր: Աճապարանքով հեռադիտակ մը ճարեցի, նայեցայ անով, հասկըցայ որ յարձակման ենթարկելով գիւղը կրակի է տըրուած, իսկոյն տարածուեցաւ զէպքը, հայերու երեսին գոյնը նետեց. կուսակալի փոխանորդին քովը գացի, խօսեցայ թէ կառավարութեան պարտադրութիւնն է յարգել երէկի պայմանագրին տրամադրութիւնները:

Կուսակալի փոխանորդը ձեռքը պզտիկ մատիտ մը և թուղթի կտոր մը, կ'աշխատէր կոր լրացնել բանաստեղծութիւն մը, զոր շարաթ մը առաջ ճեմիչին մէջ սկսած էր: Տեսնելով սրբօսքերս յեն ազգեր կոր, քանի մը հայեր ևս առի քով՝ և գացի հրամանատար փաշային:

Ըսինք որ խոստման համեմատ զօրք հանէ, առաջընն առնուի այն համարձակութեան, որով զօրանոցէն հինգ վայրկեան հեռաւորութեան վրայ գտնուած գիւղ մը կոխելով հրգեհեղու առտիճանին են հասած:

Ի պատասխան.

Զօրք հանելը կայսերական հրովարտակի կը կարօտի, ըսաւ :

Ամենքս ալ զարմանքնուս սարսափեցանք :

Սենեակէն դուրս ելած ատեննիս, ըսի ներքը եղած հայերուն :

— Հասկցուեցաւ որ կառավարութիւնը ստորին վարմունք պիտի ունենայ, պէտք է որ ամէն մարդ իր գլխուն ճարը նայի .

Ողջ-մեռած տունս դարձայ :

Հինգ վայրկեան ետքը իմացուեցաւ Մօրնիք կոխելնին, պարզ էր հրամանատարին պատասխանը :

Եղկելի Հայերը սկսան ապաստանիլ տուններն այն մահմետականներուն, որոնց վրայ վստահութիւն ունէին :

Տունը ուր կը բնակէի ես, յայն, պարտէզը ընդարձակ, պարունակութիւնը մեծ էր. ֆոզոցին դուռը բացիւ լիցո, կին, տղայ, եօթը ութը հարիւր հիւր ունեցանք. իրարու ետևէ փախչելով, գալու սկսան գիւղերէն, Ամլնուն ալ մարմիններն ու պէմքերնին արիւնախիտաւ ըլլալուն, յայտնի էր թէ դանակի տակէն ելած էին :

Քաղաքին մէջ ոստիկան մը իսկ չէր տեսնուեր կոր, բոլորն ալ գիւղերը գացեր էին Թալանի, զեղծումի և սերագործութեան համար. Բացի ժախստական վիրաւորեալներէն, ոչ ոք կը տեսնուէր ֆոզոցներուն մէջ, այն օրը, մինչև երեկոյ քաղաքը մխրճուած էր սուգի և ամայութեան մէջ :

Իրիկուան մութը կոխելուն, հին Սարքերդի*) մէջ

*) Բուն Սարքերդ քաղաքը չորս հարիւր տունով քաղաք մըն է լեբան վրայ. Կուսակալութեան կեդրոնը, այդ լեբան ստորաքը, դաշտը առանձին քաղաք

հրգեհի բոցերը տեսնուիլ սկսան :

Այցելեցի մահմետականներու տուները ապաստանող շատ մը հայերուն : Թշուառները ինքզինքնին ըսպանդանոցի մէջ փակուած մսավաճառի հօտ մը կը նկատէին կոր :

Շատ զգացուեցայ : Միայն թէ այս զգայնութիւնը իմ մէջս յառաջ բերաւ հնարքի գաղափար մը :

Ուղղակի կառավարչատուն գացի : Կուսակալի փոխանորդը ինձի տուաւ հեռագիր մը ծածկագրելու համար : Այս հեռագրին իմաստը՝ «չնորհիւ կայսերական կառավարութեան, անգորրութիւնը կատարեալ է, ամէն մարդ իր բանով ու գործով զբաղած է»-ի ձևով խմբագրուած էր : Մինչդեռ կուսակալի փոխանորդը պիտի ամչնար այս տեսակ հեռագիր մը տալու, եթէ երբեք կառավարչատան տանիքը ելլալով զիտէր մոմի պէս այրիլը ամբողջ գիւղերուն, լսէր ողբագին օգնութեան կոչերը սպաննուած կիներուն և տղոց :

Անընդհատ իրարու կը հետևէին կոր կուսակալին այս իմաստ հեռագիրները :

Սրբեմն երբեմն պալատէն . «կրօնականներ որկեցէ՛ք, ժողովուրդին խրատ տան»-ի եղանակով հրովարտակներ կը հաղորդուէին :

Ծօթանասուն-ութօուն հազար հոգի մէջտեղը տարածուած՝ ջուրի պէս արիւն հոսած, ամէն կողմ հրգեհի տրուած ատեն մը, այս ձևով հաղորդագրութիւններ՝ զօրութեամբ՝ «ձգեցէք ընեն ինչ որ կ'ուզեն» կը նշանակէր :

Ես համրեցի տողերը, նոյնիսկ բառերը ծածկագրը-

մըն է : Մէջերնին ժամուան մը հեռաւորութիւն կայ, Աւելի գեղատեսիլ, օղաւէտ, այգիներով և պարտէզներով շրջապատուած գեղեցիկ տեղ մըն է Խարբերդը :

ուելիք հեռագրին, Գրեցի ճիշտ անոր չափ հեռագիր մը .
Գրած հեռագրիս իմաստը .

«Տէրսիմ, Բալու, Քաղզէքի քիւրտերը միացեր են
Բերդակ ջուրին գլուխը, մէջերնին կարևոր ուժ մը
տեսնալով .— «Ինչո՞ւ թոյլատու ըլլանք որպէսզի այս-
տեղ Հայաստան մը կազմուի և այսքան ուժ մը ու-
նենալնուս ետքը ինչո՞ւ ապրինք օսմանեան լուծին
ներքև, անպատեաա քիւրտ կառավարութիւն մը ըս-
տեղծենք»-ի ձևով սկսեր են խորհրդակցութեան, ինչ
ընենք :

Այս տեսակ երկիւղ մը պէտք էր, Սուլթան Հա-
միտը վախցնելով լուրջ հրովարտակներ ձեռք բերելու
համար, Կուսակալի փոխանորդը ստորագրեց այս հե-
ռագիրը որպէս իր հեռագիրը :

Երեկոյեան տուն գարձած ատենս գտայ խել մը
աղէտեալներ եկած գիւղերէն և հին քաղաքէն : Ա-
մենքն ալ տեսած են եղեր, իրինց աչքերովնին, իրենց
ընտանիքէն մէկ քանին կոտորուած ըլլալը :

Տխուր էին անոնց հառաչն ու աղաղակները :

Անոնց մէջ էր Տէմիրճեան Սիման էֆէնտին, հին
Խարբերդէն եկած : Ան պատմեց թէ սպաննած են Ա-
տանալեան (Լրթին էֆէնտին, փորձ ըրած են առևան-
գելու անգլիական հիւպատոս Մր. Թօմաի *) աղջիկը :

*) Այս զէպքէն քիչ առաջ մեռած էր, անգլիական
հիւպատոս Մր. Թօմա, ազգով հայ, կինը անգլիացի :

Այն կողմերէն Հաճի Լութֆուլլահ անունով ան-
ուանի սրիկայ մը փորձեր է փախցնել աղջիկը . միրա-
լայ Շիւքրի պէյ առեր է ձեռքէն . Խան գիւղացի Խըր-
փօ անունով աւագակ մը փախցուցեր է աղջիկ մը տ-
մերիկեան զօլէճի աշակերտուհիներէն, թէև մէկ երկու
ամիս ետքը ձերբակալուեր բայց անպատիժ է մնացեր :

Շուտ մը խօսեցայ այս եղկելիներուն, միտիթարե-
լու նպատակով : Յայտնեցի թէ, վաղը վախճան մը
պիտի արուի այս ոճրագործութեան : Բնականաբար,
չէի կրնար մտնրամասնութիւններ տալ :

Առտուն կանուխ, արեւը չծագած, կուսակա-
լին փոխանորդը զիս կանչեց : Գացի յոյսով և յուզու-
մով : Այնտեղ էր հրամանատար փաշան ալ : Եկեր էր
ճշմարտապէս հեռագրին պատասխանը :

Պատասխանին իմաստն էր .

«Շուտ հաճեցէ՛ք պատրաստի զօրքը, Վենի տակ-
առէ՛ք պահեստիները, գործածեցէ՛ք քանի ընդանօրներ
որ ունիք, ցրուեցէ՛ք քիւրտերը, ջնջեցէ՛ք խառնաչփո-
քոսքիւնը» :

Կուսակալի փոխանորդը և հրամանատարն ալ զար-
մացան . ես՝

— Անպատճառ օտար միջամտութիւն սկսած է .
գործը այս աստիճանին բերելու չէր, ըսի .

Կուսակալութեան կեդրոնը իսկոյն չըջապատուե-
ցաւ զօրքով, երեք թնդանօթներ զետեղուեցան բարձ-
րագիր տեղեր . կրակ բացուեցաւ Հին Խարբերգի և
Հիւսէյնի գիւղի վրայ խուռներամ յարձակող քիւր-
տերուն գէժ : Աւելի յիտակը քիւրտերուն վրայ կը-
րակ ընելու պատրուակով ռուժրի և գնդակի նշաւակ
ըլլալ սկսան հոգինին ազատելու համար հոս հոն փախ-
չող հայերը . ամերիկեան հիւպատոսարանն ալ ծակ
ծակ եղաւ . այնքան որ «կառավարութեան հրամա-
նով հայերը կը կատորենք կոր» ըսող քիւրտերը, տե-
նելով այս արգելքը, լաւագոյն համարեցին ցրուիլը :
Ընդհանուր դատախազ Շէվքէթ, հարցաքննիչ գատա-
ւոր Ազիզ, ազնուականներէն Չութէլիզատէ Իսհակ,
հանի էօմէր, Մուհէտտին, Ասըմ պէյերը մաքրասիրտ
անձեր էին : Այս մարդիկը համամիտ չէին այս խայտա-

ուակ կացութեան : Համաձայնաբար այս անձերուն հետ մտանք քիւրտերուն մէջ : Մերթ խրատով , մերթ երկիւղ տալով աշխատեցանք ցրուել զանոնք : Բաւական ալ յաջողեցանք : Յանցառօրէն փախչելով , շրջականերէն գալ կարողացող հայերէն լուր ձեռք բերինք : Սպանութիւնները այնտեղերը շատ աւելի եղած էին : Արաբկիրի մէջ քիւրտերը պաշարեր են ամբողջ քաղաքը , կոտորեր են քաղաքին դուրսը գտնուած քարիւղի շտեմարանը . եղած քարիւղը առնելով թափեր են հայկական թաղին բոլորտիքը և կրակ տուեր են : Մէջը մնացողները այրեր , դուրս նետուողները գնդակահար են եղեր : Կտարուեր են չորս հազարէ աւելի հայեր : Մալաթիոյ մէջ նոյնպէս քարիւղ թափելով այրեր և փճացուցեր են եկեղեցին ապաստանող հազարաւոր մարդիկ : Տիգրանակերտի մէջ հրդեհեր են բոլոր հայ տուները , ոչնչացուեր են հազարաւոր մարդիկ : Թալանի տրուելով հրդեհուեր են նոյնպէս շուկաները , մինչև իսկ տուն մը ազատ չէ մնացած գիւղերու մէջ : Միայն Խարբերդի կուսակալութեան մէջ , կորուստի քանակը յիսուն հազարի չափ կը կարծուէր կոր : Միեւնոյն ոճիրները տեղի ունեցած էին Արզազի էնկիւրիի , էրզրումի , Երզնկայի և վերջապէս բոլոր հայաբնակ գաւառներու մէջ :

Ձինուոր և թնդանօթ հանելը , քիւրտերուն եղած ապառնալիքը՝ յառաջ բերաւ սպասուած օգուաը : Կուսակալութեան կեդրոնին վրայ , երկու օր տեղ յարձակումներէ վերջը , յոյսերնին կտրելով , ետ քաշուեցան և ցրուեցան : Երբ քիւրտերը բոլորովին քաշուեցան , հոս հոն ապաստանած հայերը սկսան վերադառնալ իրենց տեղերը : Ձմրան եզանակը ի գործ գնելու էր սկսած իր խստութիւնները , այն ատեն էր որ մէջտեղ պիտի գար երկրորդ ողբերգութիւնը : Տղաքներ ,

որ կորսնցուցած էին իրենց հայրն ու մայրը, հայրեր ու մայրեր, որ լուր չունէին իրենց սրտահատորներէն, եղբայրներ՝ որ կորսնցուցած էին իրենց եղբայրներն ու քոյրերը, կը մխիթարուէին որ անոնք տեղ մը պահուըտած են: Բայց գիւղերնին վերադառնալով անոնց հետքը չսեսնալով, կռահելով վախճանը, որուն ենթարկուած էին անոնք, կը սկսէին ողբի ու կոծի: Իրենց տուներուն մէջ նշանն իսկ չէր մնացեր գոյքի և արմտիքի: Քիչ փորձանք չէ ձմրան և անձրևներու եղանակին մնալ անտուն, անօթի, առանց անկողնի և առանց վերմակի: Այս կացութեան հետեանքով, հազարաւոր դժբախտներ, որոնք արդէն երկիւղէ, վիշտէ, տեսակ տեսակ ձախորդութիւններէ հիւանդացած էին, գետինները փռուեցան բոլորովին անպատուար: Պակեցան տակը հրկիզեալ տուներու փլչելու վրայ պատերուն, խոնաւ հողերուն վրայ: Չորսական հինգական ժամ հեռաւորութենէն այս թափառական եզկելիները կրկին կուսակալութեան կեզրոնը գալով, ստիպուեցան դռները ափ առնելու և իրենց չգիտցած ձայնով ու լեզուով պատառ մը հաց մուրալու:

Այդ միջոցին էր որ, Կարին իր պաշտօնատեղին մեկնեցաւ կուսակալի փոխանորդը: Կուսակալի փոխանորդութեան համար եկաւ Մալաթիոյ կառավարիչ Ալի փաշան: *)

*) Ալի փաշան ծանօթ է Արաբ Ալի փաշա յորջորջմամբ, նշանաւոր իր զեղծումներով և կողմնակալութիւններով: Այս մարզն է, որ պատճառ եղած է, Մալաթիոյ մէջ տասը հազարի շափ հայերու այրելուն: Լուր է զրկած նոյնիսկ գաւառական ժողովի եւ ղառարանի անգամ եղող հայերուն և ակտնաւոր վա-

Ողջ մնացած ոչ մի հայու երեսին վրայ, արեան հեաք չէր տեսնուեր կոր: Չյուսացուելիք վատու-թիւններ տեսած էին այն թուրքերէն, որոնց մինչ այն ատեն օգնութեան ձեռք կարկառած էին: Մահ-մետականներուն և ոստիկաններուն գրպանները գրա-մով, տուներնին լեցուած էր գոյքով ու կարասիքով: Կուսակալի փոխանորդ Ալի փաշան՝ անգուց, ան-զգամ ըլլալուն հետ ալ ապուշ աւ վեհերօտ մարգ մըն էր: Իրեն հետ տեսնուած մէկ պահուս ըսի:

— Լուր առի որ Անգլիա Իսկէնտերուն զբահաւոր պիտի զրկէ և զօրք հանէ. Ռուսաստան ալ բանակ մը զրկելու վրայ է եղեր. յայտնի է որ մեծերը, պա-տասխանատուութիւնը նետելու համար իրենց վրայէն, փոքրերուն վրայ կը նետեն յտնցանքնին, ասօր համար աչքերնիս բանանք:

— Ի՞նչ ընելու ենք:

— Ընելիք շատ գործ կայ. նախ՝ ըստ կարելւոյն հաւաքելու է հայերուն աւարի տրուած ապրանքները և գոյքերը և զանոնք դարձնելու է իրենց տէրերուն: Կերակրելու և բնակեցնելու է անօթի և մերկ մնացող-ները: Եթէ կը ցանկաք, յանձնախումբ մը կազմեցէք, ես ալ գտնուիմ այդ յանձնախումբի մէջ. Հայերէն ալ քանի մը հօգի անդամ թող ըլլան:

— Արտօնութիւն առնենք Պոլսէն:

— Ասիկա ներքին գործ է, կապ չունի Պոլսոյ հետ:

ճառակատներուն «գան զիրենք պիտի պաշտպանեմ», ըսելով, եկեր են. անիկա պահուած ոստիկաններուն կրակ ընել տալով ոչնչացուցեր է զանոնք, կառավա-րութեան բակին մէջ. Ասոնց մէջն են եղած Մենտիլ-ճեան էֆէնտիի և Պօնափարթեան էֆէնտիի պէս մեծ-արժէք անձեր: Ասիկա ինքը կ'ըսէր հպարտանալով:

Երբ հոս օտար մարմիններ գան, անտուն, անօթի մէկը տեսնելու չեն։ Ասոր կայսրն ալ գոհ կը մնայ։

Ալի փաշան համոզեցի, յանձնախոսւմք մը կազմեց, ըսածիս պէս հայերէն ալ չորս անձեր անդամ ընտրուեցան։ Պարապ սենեակներ պատրաստեցինք կառավարչատան մէջ։ Հետերնիս վեցական-եօթական սատրկան տունելով ելանք գիւղերը։ Սկսանք որոնումներու, բազում գոյք գտնուեցաւ։ Ընդհանրապէս թաղեր էին գետինները, ախոռները։ Պահեր էին ծխնելոյղներու խորշերուն, պատերու պարապութիւններուն մէջ. այս միջոցով պատասպարուեցան շատ մը ընտանիքներ եւ տղաքներ, որոնց գոյքերը մէջտեղ չէին ելած, թէ ոչ հազարաւոր մարգիկ պիտի մեռնէին ցուրտէն։ Կառնակութենէն տասնուհինգ օր ետքը մարմին մը եկաւ բաղկացեալ պաշտական սպայակոյտի հրամանատար Շաքիր փաշայէն և ծերակոյտի անդամներէն, Ռիւշտի պէյէն։ Եկած օրերնուն գիշերը, սեղան տրուեցաւ իրենց Ռէժիի տնօրէն Մահմուտ Պէյի կողմէն։ Այս խնճոյքին ներկայ էին կուսակալի փոխանորդը, հրամանատարը, ընդհանուր դատախազը և ես։

Յաջորդ գիշերը ես հրաւիրեցի կերակուրի։

Սեղանները պատրաստեցի շատ շքեղ և կատարեալ ըմպելիքներով, կրնամ ըսել թէ գրեթէ ընդօրինակեցի Սուլթան Համիտի խնճոյքները։ Գոհ մնացին մեծապէս։ Շարունակ կը խմէին կոր։ Գլուխներու տաքցած մէկ միջոցին, մէջտեղ դրուեցաւ քիւրտերուն ապստամբութիւն յարուցած ըլլալու սուտ հարցը։

Կուսակալի փոխանորդը և հրամանատարը ըսին թէ ասանկ բանէ մը լուր չունին։

Ես խնդացի և ըսի.

— Սամսունէն մինչև հոս կառքով եկաք։ Ուրիշ

տեղերը չեմ գիտեր: Չհրգեհունած քաղաք մը, գիւղ մը տեաս՝ ք այս կուսակալութեան սահմանին մէջ: Չեր տեսած հայերուն մէջ հանդիպեցա՞ք մարդու մը, որ իր ընտանեկան պարագայէն քանի մը հողի սպաննուած չունենար: Վստահ եմ, որ «ո՛չ», պիտի ըսէք: Լեօ այսպէս ըլլալով հանդերձ, կուսակալի փոխանորդ Ալի Էմիրի էֆէնտին, կայսերական պալատ հեռագիրներ քաշելով, երկրին խաղաղութեան մասին խօսելով, կը խաբէր կոր կայսրը: Լսիկա հաւատարմութիւն չէ, դաւաճանութիւն է: Պէտք է ամէն բան շիտակ իմացնել կայսեր, որպէսզի այն ալ ըստ այնմ միջոցներ ընտրէ: Ի՞նչեր մը Սարգսրդի դաշտը ամբողջ կըրակներու մէջ էր մնացեր: Վիրաւորներուն օգնութեան կոչերն երկինք կը բարձրանային կոր: Ընանկատեն մը երբ լեռներն ու քարերը կը սարսռային, այս մարգը հեռագիր մը գրեր է միեւնոյն իմաստով, Ինձ տուաւ ծածկագրելու համար: Ահա այս ձեռով կազապարեցի այն հեռագիրը (ու գրպանէս հանեցի ընգօրինակութիւնը): Հրգեհունեցաւ, աւերուեցաւ կուսակալութեան մէն մի կէտը, կոտորուեցաւ և աւարի տրուեցաւ մէն մի անկիւնը: Մնացեր էր միայն կուսակալութեան կեդրոնը: Ամէն անոնք որ կրցեր էին փախչիլ գիւղերէն, ասկից ու անկից ապաստաններ էին հօս: Եթէ այստեղն ալ յարձակումի ենթարկուէր, անկասկած երեսուն-քառասուն հազար հօգի ևս պիտի իյնային զիտապատ. մինչդեռ, ազատելու համար երեսուն-քառասուն հազար հօգի, կարելի է, ամէն ատեն, նուիրաբերել միայնակ գլուխ մը:

Ահա գլուխս:

Շաքիր փաշա սրտոտ, մարգասէր անձ մըն է եղեր: Երկարեց ձեռքը:

— Կը շնորհաւորեմ ձեր խղճմտանքին վեհութիւ-

նը, — ըստւ :

Սակայն Սուլթան Համիտի է՛ն ծանօթ, է՛ն հօգի
այրօղ լրտեսներէն՝ Արաբ Սամի պէյը, առտուն կա-
նուխ հեռագրով տուեր էր իր ժուռնալը :

Իսկոյն ես ալ գրեցի հեռագիր մը .

«Բնա՛ւ կասկած չըլլայ որ, պիտի գայ ժամանա-
կը, երբ հաշիւ տալ պէտք պիտի ըլլայ Սերսպայի,
թերևս ամբողջ մարդկութեան՝ այս գաւազին ոճիր-
ներու մասին . Ի՞մ ըրածս, ան ատեն, պիտի նպատէ
թեթեացմանը ձեր պատասխանատուութեան» :

Տարիներ ետքը, պալատական ընկերներէս մէկէն
իմացայ թէ Արաբ Սամիին ժուռնալը և ի՞մ հեռագիրս
չատ գէշ կերպով շուարեցուցեր, շատ բարկացուցեր
են Սուլթան Համիտը, մինչև անգամ ան մտածեր է
մահուան դատապարտել զիս :

Այս աննախընթաց ոճիրները արիւնեցին բոլոր
սիրտերը խղճահար և դատողութեան տէր անձերուն :
Շատ սրտաճմիրկ անսարան մըն էր տեսնել մարդիկ,
որոնք կեանքերուն մէջ տփ չէին բացած ու հիմա
դռնէ դուռ շրջելով պատառ մը հաց կը մուրային,
խաւմբերով տղաք որոնք փողոցէ փողոց թափառելով
կ'որոնէին իրենց հայրերը, մայրերը և եղբայրները :

Պատահեցաւ տեսնել շուկայ և վաճառանոց եկող
քիւրտերէն եօթանասուննոց մարդուկ մը՝ զարգար-
ուած, օձիքը ժանեկաւոր ժաքէթով մը, նոյնպէս
կանաչ փաթթոցով, մօտաւոր գիւզի իմամ մը, որուն
սրունքի ստորին մասէն կը նշմարուէր կանացի վար-
աիկի մը ֆիւթօն :

Լա՛ւ թէ խնդալ, կարելի չէր որոշել այս կացու-
թեան հանդէպ :

Այս անվերջ ոճիրներուն, տեսարաններուն վրայ

արդարութեան քող մը տարածելու ոճրապարտութեամբ, դատի տակ առնուեցան կարգ մը քիւրտերը : Ասոնցմէ անպարտ արձակուեցան կաշառք տուողները . շտուողները (որքան որ միտքս մնացած է) վաթսուն հոգի, երկուական, երեքական տարի ժամանակամիջոցով աքսորուեցան Ափրիկեան Տրիպոլիս :

Ոսյառաակութեան ալիքները շարժած ատեն, մեծ փութաջանութեամբ փնտռուելու վրայ էին Ահարոն ու Արութ անունով երկու հոգիներ . մին մասվաճառ և միւսը նպարավաճառ . իբրև թէ ասոնք Ֆէտայի են եղբ, անոնց մարմինները վերցնելը կը նըկատուէր սրբազան պարտականութիւն :

Նպարավաճառ Արութի մայրը հէզ Հոիփսիմէ բարեկամուհինիս էր, գրեթէ ամէն օր տուներնիս կ'ըլլար, տղուն վարքն ու բարքը գիտէինք, կապ չունէր անանկ Ֆէտայիութեան, քովիթէնիութեան հետ : Բայր յանցանքը կը կայանար իր գեղադէմ, երիտասարդ և վայելուչ ու յաղթանդամ մարդ մը ըլլալուն մէջ :

Մասվաճառ Ահարոնին ալ Ֆէտայի անունը կուտային, որովհետև ունէր խոշոր և թաւ ընչացք, երկիւղալից երևոյթ և ազատամիտ էր :

Սա, այս երկուքն ալ առած էի տունս և պահած էի ստորին յարկը :

Հակառակ ասոր, մահմետականներու բերնէն .

— «Այս գիշեր մասվաճառ Ահարոնը այսինչ գիւղն է գացեր . տասնրհինգ մահմետականներ է մեռցուցեր . . . Աստուան դէմ Արութ քսան տղոյ մորթելով, աշտարակ մըն է շինել անոնց գլուխներէն» .- ի պէս յերիւրանքներ կը լսուէին կոր :

Յայտնի էր թէ հայերուն վերագրուած յերիւրանքներուն նպատակն էր ատելութեան կրակը վառել անոնց դէմ :

Շատերը պաշտօնեաներէն, հասարակութենէն, ոտականներէն, վերր յիշած եզանակովս, տիրացան հարստութեան. Բայց կը վստահեցնեմ որ կարճ ժամանակամիջոցի մը մէջ, այս արիւնոտ հարստութիւնները սիկարի թուղթի մը բոցին պէս փայլելով մարեցան. նոյնիսկ այն որ օրինաւորապէս վաստկուած էր, ան ալ միասին գնաց:

Ստորեւ, այս մասին, օրինակելի դէպք մը պիտի պատմեմ:

Դէպքէն երկու ամիս վերջը կայսերական հրաման մը հասաւ որով աքսորավայրս Իզմիր կը փոխադրէին:

Ձմեռը սաստիկ էր. գոց էին ճամբաները, նոյնիսկ թղթատարը չէր գործեր կոր. կամայ ակամայ սպասեցի ամիս մը. Անկասկած էր թէ, Խարբերդէն բաժնուելովս, պիտի սպաննուէին Ահարոնը, Արութը եւ դեռ աչքի փուշ եղած քանի մը հայեր, մօտս կանչեցի զիրենք, ըսի իրենց թէ միասին պիտի տանիմ զիրենք: Պատրաստուեցան: Որոշեցինք ճամբայ ելլալ Փետրվար մէկին: Իրօք ձիւն, փոթորիկ կը շարունակէին կոր թէեւ, բայց բաց օդով, ասոնց հետ ճամբորդելը վտանգաւոր նկատելուս, աւելի յարմար դատեցի փոթորկոտ ատեն ճամբայ իյնալը:

Մեւս կողմէն լուր առի որ, քրիստոնեայ, մահմետական խել մը անձեր կը պատրաստուին յուղարկ գալու մեզ մեկնելու օրերնիս:

Այս պարագային վտանգաւոր գործ մըն էր հասարակութեան առջեւէն, քաղաքէն հանելը այն անձերը զորս միասին տանել կ'ուզէի: Օր մը առաջ քովս հրաւիրեցի Հիւսէյն անունով Տէրսիմցի ոտական ենթասպան: Վստահութիւն ունէի այս անձին վրայ:

Խնդրեցի իրմէն, որպէսզի ընդունի վրաս առած աս

մարդիկս և ինծի յանձնէ Տէվէ Պոյնու լերան ստորո-
ւը :

— Գլխուս վրայ, ըսաւ այս քաջասիրտ և արթուն
անձը. Գրչերուան մութը կոխելուն եկաւ, զանոնք ա-
ռաւ և տարաւ :

Յաջորդ օրը կանուխ, մենք ալ կենդանիներ հեծ-
նելով ելանք ճամբայ: Լրդարեւ հազարէն աւելի հա-
յեր և քանի մը հարիւր մահմետականներ ընկերացան
մեզի մինչև Մօլլա գիւղ որ երեք ժամ հեռաւորութեան
վրայ կը գտնուէր: Իրարմէ բաժնուեցանք ջերմ եւ
անկեղծ արցունքներ թափելով. Սրբ Տէվէ Պոյնու լե-
րան փէշը հասանք, դէմերնիս ելաւ ենթասպալ Հիւ-
սէին էֆէնտին, իմ իրեն յանձնած մարդոցս հետ, Ինձ
յանձնեց ամէնն ալ ողջ առողջ: Ինքն ալ, այդ գրչեր
եկաւ մեր օթեւանելիք կէզին խաւը: Ձիւնը հետզհե-
տէ աւելնալաւ վրայ էր: Անկից մինչև Տիգրանակերտ,
ճամբաները, վտանգներ անցուցինք ձիւնին և փոթո-
րիկին պատճառով: Սրբ Արղընի քաղաքին եզերքի օ-
թեւանը պիտի իջնէինք, չորս հինգ փաթթոցաւոր մար-
դեր ելան դէմերնիս: Սենեակ կրեցին մեր գոյքերը,
մաքրեցին և շուտ բերին: Սակայն աս մարդոց կեց-
ուածքն ու ընթացքը և յարմարցուած ճերմակ լաթէ
փաթթոցները կասկած ներշնչեցին մեզի: Տարակոյսը
զոր զգացի, յայտնեցի ընկերներէս Պետրոս Գասպար-
եանի: Հինգ տասը վայրկեանէն Պետրոս Գասպար-
եան քովս դալով ըսաւ ինծի ասոնց հայ ըլլալը:

Կանչեցի անօնցմէ մին, նստեցուցի:

— Ինչ պատահեցաւ այստեղերը հարցուցի իրեն:

Առաջին անգամ, խեղճ մարդը շատ երկմտեցաւ:
Բայց քաջալերուեցաւ երբ Գասպարեան, հայերէն լեզ-
ւով, վստահեցուց զինքը:

— Մենք շատ դէշուլթիւն տեսանք, տասնը չորս

տարի է , այս օթեւանը կ'աշխատիմ ես . կրտսեր եղ-
բայրս և որդիս ալ միասին կ'աշխատէին , օթեւանին
տէրը մահմետական է , շաա կը սիրէր մեզի . մինչև
հիմա , հինգ փարա միաստուած չուներնք իրեն : Մենք
էր որ կը տեսնայինք իր ամէն գործերը : Օրին մէկը
աշխարհք իրար խառնուեցաւ . Ազգականներէս երեքը ,
քաղաքէն հոս եկան արիւն քրտինքի մէջ . Անուռնս Ար-
բահամ է :

— Ամա՛ն Արբահամ , պահէ մեզի , մահմետական-
ները պիտի մեռցնեն մեզի , քաղաքը հայ չի մնաց ,
ըսին :

Ախոռ մտնելով պահուելոցան , Նրկու պղտիկ աղ-
ջիկներ և կին մը ունէի , զանոնք մտաբերեցի : Տուն
գացի վազելով , ոտքերս կոտրէին և չերթայի : Դըռ-
ներնիս կոնակի վրայ թաց էր : Ներս մտայ , մէկ
սենեակ մըն է տուներնիս , սենեակի դրան մօտ , ա-
րիւնչուայ և մեռած գտայ կինս և աղջիկներս , այն-
տեղէն վերագարձայ հոս , խենթի պէս . Ատկէց աւելի
ստորնութեան հանգիպեցայ այստեղ . Մեր էֆէնտին կը
դաշուահարէր կոր տղաս : Տղաս կը պաղատէր կորի-
րեն : Հակառակ անոր աղաչանքներուն էֆէնտին կը
կրկնէր կոր իր հարուածները . Բռնեցի այս վերջինին
թեւը . կեցաւ , հեցաւ , բայց երեք ժամ ետքը մեռաւ
եղկելի զաւակս : Հիմա մնացինք երկու եղբայր : Եր-
կուքնուս ալ խելքը գլուխնիս չէ : Միւսոյն գիշերը
տասնըհինգ մահմետականներ եկան հոս : «Մահսե-
տական եղէ՛ք , թէ չէ ձեզի պիտի սպաննենք» , ըսին .
կամայ ակամայ կեղծ մահմետական եղանք , մեր է-
ֆէնտին վեց հայ աշխատաւորներ ալ ունի , անոնք
ալ ընգունեցին մահմետականութիւնը : Մեզի թլփա-
տեցին . Հիմա , ամէն օր կրօնաւոր մը գալով , աղօ-
թել կը սորվեցնէ մեզի : «Էչհետ» քաշել կուտայ :

— Օթեւանին տէրը թշնամութիւն ունէ՛ր տը-
զուդ դէ՛մ :

— Ո՛չ... տղառ կը ծառայէր էֆէնտիին անկեղ-
ծօրէն :

— Ո՛վ սպաններ է կինդ և միւս զաւակներդ :

— Չեմ գիտեր :

Խեղճ մարդուն կարողութիւնը չի մնաց խօսք խօ-
սելու : Ես ալ չուզեցի, աւելորդ հարցումներով նորո-
գել իր վէճըը : Բաւականացայ քանի մը միթիթարա-
կան խօսքերով :

Երբ Տիգրանակերտ հասանք, սւղղակի հիւր ե-
ղանք ոստիկան հազարապետ Սապիթ ^{*)} պէյի տունը .
տասնըեօթը ընկերներս գրի այն պանդոկը, զոր Սա-

^{*)} Սապիթ պէյ, մենէ առաջ, ոստիկան հրամա-
նատար «թապուր աղասի» է եղեր Խարբերդի մէջ .
գատի տակ էր առնուած կաշառակերութեան և կողմ-
նապահութեան պատճառով իր հարցաքննութիւնը տե-
ւեր է տարիներ . այն ատեն ոչ գոյք . ոչ դրամ է մը-
նացեր ձեռքը, հասեր է աղքատութեան և թշուառու-
թեան ծայրագոյն աստիճանին : Իսկապէս խղճալի վի-
կի մը մէջ էր . երբ զինքը ճանչցայ, միջնորդեցի հը-
րամանատար Մուսթաֆա Նայիմ փաշայի մօտ, զի-
մումներ կատարեցի, վերջապէս ազատեցի զինքը եւ
«թապուր աղասի» նշանակել Տիգրանակերտի . հո՛ն
գացած ատեն պարզապէս մերկ վիճակի մէջ էր, յիշա-
տակութիւնն ըրած միջնորդութեան հետեւանքով, ե-
րախտապարտ է ինծի, իր ռնտանիքը կը բաղկանար
իր կնոջմէն և ազջիկէն : Բանի մը էջ վերը ըսի թէ օ-
րինակ առնուելիք դէպք մը պատմեմ, այս դէպքը կը
պատկանի այս ընտանիքին :

պիթ պէյ ցոյց առաւ ինձի. Սապիթ պէյին առնը հիւր իջեանելու չարժատիթը ընկերներու ձեռքը կառավարական վաւերաթուղթ չգտնուիրն էր. Ճամբէն վերադարձուելու հաւանականութիւն կար. Մտածեր էի, նոյնիսկ յարժարցուած թուղթ մը առնել Սապիթ պէյէն: Իսկապէս ալ, շատ գիւրութիւն ցոյց առաւ և օգնեց մեզ. Յարմարցուած թուղթեր առաւ մեզի: Ճամբորդութեան առան շատ օգուտներ տեսանք այս թուղթերէն:

Տիգրանակերտի մէջ, քրիստոնեաներու թաղերը, շուկան ծայրէ ի ծայր հրդեհած աւերած էին. գտայ ճանչցած հայերէս մէկ քանին, տեղեկութիւն քաղեցի. Տիգրանակերտի մէջ ալ կառավարական պաշտօնեաները, ոստիկանները, զինուորական սպաները առաջնորդ են հանգիստցեր. կուսակալ էնիս^{*)} փաշան բանիւ և գործով գրգռեր էր մահմետականները, յոյժ նշանաւոր և յանգուզն վատերէն էր Տիգրանակերտի

*) էնիս փաշան բնիկ Սելանիկցի էր. մոլեռանդ, քրիստոնէութեան սխալ թշնամի սագի սղեղով, մեծ ուրախութեամբ ընդառաջ էր գացած՝ ոնիրի ըսպանութեան, առներ կողոպտելու և զողութեան, զորս կրօնական առաքինութիւն էր համարած: Քանի մը տարի ետքը, թէեւ Հալէպի կուսակալ նշանակուեցաւ, բայց պաշտօնի չկրցաւ անցնիլ հիւպատոսական մարմնի կողմէ չընդունուելուն համար: Հազիւ ուրեմն արտօնեցին իրեն Հալէպի մէջ պարզ բնակութիւն մը: Իր Տիգրանակերտի մէջ գործած նախնիրներուն բերմամբ էր որ հիւպատոսները չհամաձայնեցան անոր Հալէպի կուսակալ կարգուելուն:

Աստուած անի՛ձէ ցինքը:

ալտյ պէյի չէր քէզ Լիզիմէթ փաշան : Էնիս փաշայէն առած համարձակութեան վրայ , խելքի և մտքի ըսքանչացում առթելու աստիճան առաջ էր գացած բոլոր հայերու տուներն ու խանութները աւարելու եւ ոչնչացնելու գործին մէջ :

Այս ազէտները յոյժ աւելի եղած էին Տիգրանակերտի պատկան գաւառ և գիւղերուն մէջ : Կոտորուած էին հազարներով մարդիկ , աւարի տրուած և հրդեհուած էին անխաիր բոլոր տուները : Չէր մնացեր ոչ մէկ հայու համար բնակելիք տեղ , վրան առնելիք վերմակ , պատառ մը հաց : Այն ատեն Տիգրանակերտ կը գտնուէր վերև յիշուած Խարբերդ եկած քննիչ Յանձնախումբը : Զօրաբաժնի հրամանատար Միւնիր փաշա անուշով անձ մը , չատ աշխատեր է որպէսզի արգիլէ այս անզգամութիւնները և վատութիւնները , բայց առանձին մնալով ոչինչ կրցեր է ընել : Տեսնուեցայ այս անձին հետ : Սրտանց ուղղամտութիւն ունեցող մարդ մըն էր : Կուսակալին հետ՝ իրենց պատուաբեր ընթացքը կատողեցուցեր է միւս յելուզակները :

Ի վերջոյ , ասոնց զրգուժով , պաշտօնանկ եղեր և աքսորուեր է :

Նշանատախտակ ուրիշներուն օրինակը ըլլալու համար : Վերր , կարգին , խոստացայ պատմել օրինակելի դէպք մը : Ըսած էի թէ ոստիկան հազարապետ Սապիթ պէյ՝ Խարբերդէն Տիգրանակերտ եկած էր , առանց զրպանը հինգ փարա ունենալու , գրեթէ մերկ զինակի մէջ : Լիչքերնուս հաւատալ չուզեցինք , երբ հիւր եզանք իր տունը : Տասը , տասներկու սենեակէ բազկացած իր տունը , վերէն վար կահաւորուած էր պարսկական դորդերով և ոսկեթել մետաքսեայ կերպասներով : Սեզանի սպասները ամբողջ արծաթէ էին :

Իր կնոջ, աղջկան գլուխը, կուրծքերը, բազուկները զարդարուած էին ազամանդներով: Տեանուած շքեղութիւնը և հարսուածութիւնը, անանկ ամսական հազար գահեկանով ոչ թէ եօթր ամիսէն, այլ եօթը ութ տարիէն ալ չէր կրնար գոյանալ: Այս ստացուածքըն ու գոյքերը ամբողջ հայու ապրանք էին: Հիւրընկալութեան յաջորդ օրը նստած էինք միասին: Քիւրզ մը մտաւ սենեակը: Մատանի մը ունէր ձեռքը:

— Այս մատանին ծախու է, կ'ուզե՞ս մի. բայց շատ դրամ կը պահանջեմ, երկու ոսկի, ըսաւ ան:

Սապիթ պէյ առաւ մատանին նայեցաւ. Յետոյ ինծի ուղղելով՝

— Եթէ կ'ուզէք դուք գնեցէ՛ք, ըսաւ ինծի:

Ձեռքս առի մատանին և քննեցի: Շատ խոշոր զմրուխտ մըն էր: Մատանին մօտեցուցի ապակիին, և

— Իբրևամբ խիստ գեղեցիկ մատանի, ըսի, սակայն շատ գէշ տեսակէն արատ մը կայ մէջը:

Սապիթ պէյ մօտեցաւ գննեց ու շաղրութեամբ:

— Բան մը չկրցայ տեսնալ:

— Ուշադրութիւն ըրէք: Երկու շատ գէշ տեսակէն արատ կայ մէջը, մին՝ արեան, միւսը՝ աչքի արտասուածք՝ ընդամէնը երկու շիթեր, կը վախնամ որ քաղցկեղ ունենայ այն մատը, որ պիտի կրէ զայն: Սապիթ պէյ նեղօւեցաւ. «չեմ ուզեր» ըսաւ և քիւրտին վերադարձուց մատանին, այսուհանդերձ, նշանացի ըրաւ քիւրտին: Երբ քիւրտը դուրս ելաւ, պատրուակ մը ստեղծեց և ետէն գնաց: Կասկած չկայ որ գնեց զայն: Այս գէղքէն ետք, տարի մը չէր անցած, երբ լուր առի թէ՝ պատճառաբանութեամբ իմը Սապիթ պէյ պաշտօնանկ եղած և բանտարկուած է. արգէն նիհար և հիւանդկախ մարդ մըն էր, մեռեր է բանտին մէջ, կինը ամուսնացեր է, իբր տան մէջ սպտաարկուց:

երիտասարդ սօտիկանի մը հետ : Ոստիկանը դրամի է վերածեր ստացուածքը և ամբողջ գոյքը . զանոնք ամբողջապէս առնելով փախեր է . կինը մնացեր է հինգ փարայի կարօտ վիճակի մէջ , յետոյ հիւանդանալով մեռեր է քաղաքապետական հիւանդանոցին մէջ , առանց դրամի և անոք մնացած , ազջիկն ալ ինկեր է պոռնկանոց մը :

Ահա՛ թէ ինչ կ'ըլլայ վախճանը հարստութեան մը , որ ոճիրներով և ստորնութիւններով հաւաքուած է :

Ահա թէ ինչպէս առաջ կուգայ քաղցկեղը մատանին կրող մատին վրայ :

Ասոնց պէս շատ օրինակցու նշանատախտակներ տեսայ :

• •

Տիգրանակերտի մէջ կարաւաննիւ ստուարացաւ : Աւելցաւ : եօթանասուներ շորս հայեր ալ : Ոչ ոք հինգ սանթիմ ունէր , այդ պատճառով այդ եղկելիները , ճամբայ ելան հետիոտն : Բարեբախտաբար դրամ ունէի ես , ասով էր որ կարողացայ հիւանդներուն ու ծերերուն մէյմէկ ջորի և ամբողջին կերակուր տալ : Տիգրանակերտէն ճանապարհելնէս երեք օր ետքը հասանք Սեվերէկ քաղաքը , հոն զմեզ իր տունը ասպնջականեց Օսման Աղան *) որ տեղւոյն ամենազգեցիկ հարուստներէն էր : Օսման Աղան յոյժ պերճասէր , ա-

*) Վերջերս փաշայութեան տիտղոսը արուեստաւ Օսման Աղային , յետոյ Պոլիս կանչուելով անգամ կարգուեցաւ քաղաքապետութեան , բայց չարտօնուեցաւ մէյ մըն ալ երկիր վերադառնալ : Պոլիս մե-
տաւ :

րիւնխում , անգուժ մարդ մըն է եղեր : Այս մարդը հպարտութեամբ պատմեց թէ առանց բացառութեան կոտորել տուած է Սեվերեկի հայերը և անոնց գիակները լեցուցած է չբանող հորերու մէջ :

Աս մարգուն ոճրագործութեան բոյն եղող տան մէջ անցուցինք այդ գիշերը , սարսափի և յուզումի մէջ : Օսման Աղային արիւնոտ աչքերուն մէջ կը կարգացուէին կոր ամէն տեսակի ստորնութիւն և գազանութիւն :

Առաւուտուն , չլուսցած , համբայ-կէանք : Միտք ունէինք Ուրֆա հանդիպելու , բայց լուր աւինք որ Ուրֆա սճիրն ու կոտորածը շատ օւ շատ աւելի , շատ օւ շատ ցաւալի եղած էին քան մինչ ցայն վարդ մեր տեսածներն ու լսածները . մէկ կողմէն կապարէ տարափի բռնելով և միւս կողմէն քարիւղ թափելով ողջ ողջ այրած էին տասը հազարէն աւելի այր , կին , տղա , որ հոգիներն ազատելու համար ապաստանած էին եկեղեցին :

Ետ կեցանք . Շիտակ գացինք Պիրէճիկ :

Շատերը Պիրէճիկի բնակիչներէն ինծի .

— Աշխարհի երեսը քրիստոնեայ ձեռն , հարցուցին :

Ձկրցայ պատասխան տալ այս տգէտ , անասունէն ա՛լ աւելի անասուն մարգոց : Ձիգերս պրկուեցան , լեզուս բռնուեցաւ :

Պիրէճիկի գայմագամը և զինուորական սպաները աչք տնկեցին հետս եղող հայերուն , ուզեցին վերագործնել , կաշառք պահանջեցին : Եթէ քիչ բան մը ուզէին , փորձանքը հեռացնելու համար կտրգաղբութիւն մը պիտի ընէի : Մարդ գլուխ տասը ոսկի պահակուեցաւ , որով ինըսունըմէկ մարդու համար

հարկ էր 910 սս'ի վճարել: Հնարաւորութիւն չկար: Մասնեցի խիստ վտարելի: Մէյմէկ հեռագիր պատ-
րասեցի պալատան, Բ. Դրան, Հալէպի կուսակալին
համար. գայմագամը եւ պաշտօնեաները վախ-
ցան. Հալէպի կուսակալէն բուռն հրաման մը եկաւ
գայմագամին, ասոր շնորհիւ, օձիքնիս ազատելով,
անցանք Եփրատ գետը: Շատ երկիւղի մէջ էինք ո-
րովհետեւ գալու ատեննիս՝ գէմերիս ելած էին շատ
մը հայեր, ձեռնակապերով, որոնք ետ գարձուած
էին Պիրէնիկէն. Յետ այնու ապահովուած հասանք Հա-
լէպ:

Այցելեցի Հալէպի կուսակալ Բէուֆ*) փաշային. ան
ատեն, Հալէպի մէջ ալ սկսած էր զրոյց շրջիլ որ սը-
րիկայ դասակարգի պատկանողներ և նպատակաւոր
կերպով Հալէպ եկած կարգ մը պետեւիներ կոտորած
և թալանի պատրաստութիւններու էին ձեռնարկած.
Այս մասին Բէուֆ փաշա տեղեկութիւն և վկայաւ.
Թիւնս ուղեց. Ես ալ պատմեցի իրեմ այն ամէն բա-
ներու մասին, որ յիշուած են և բացատրուած այս
գիրքին մէջ. Յիշեալը հրաւիրեց զիս իր քովի աթո-
ռը. Շոյեց կանակս, յարգեց և ըսաւ.

— Ի՞նչ լաւ կ'ըլլար, եթէ Աստուած ամէնուն

*) Յետէ Բէուֆ փաշա անունով, հանրածանօթ
եղող Բէուֆ փաշան՝ ձեռնառունն էր Միւհաթ փաշա-
յին, պատուաւոր, յառաջգիմատէր անձ մըն էր. եօթը
ութը տարի կուսակալ ձեռնոց Հալէպ, վերջեր՝ Հալէ-
պի և Ատանայի արտասովոր հրամանատար Ալի Մօհ-
ամին փաշան, Հալէպի թղթատարական անօրէն Ալի Բի-
զա պէյ, ժառանգ առւած էին թէ՛ Բէուֆ փաշան Եւրօ-
պա պիտի փախչի:

ալ տուած ըլլար այն բաները, որ պատիւ, սիրտ
խելք և զոհողութիւն կ'ըսուին:

Այն օրը իրիկուան դէմ լուր առի որ Րէուֆ փա-
շա Թնգանօթներ դնել տուեր է զօրանոցի շրջակայքը
բարձր կէտերու վրայ, յայտարարելով որ Հայերու
վրայ յարձակում ըլլալու պարագային Թնգանօթի պի-
տի բռնէ սամիկ խուժանի բնական Պապ Նիրապ, Մե-
շայքա, Գայլաք Թաղերը:

Այսպէս Հալէպ գերծ ճնաց խոշոր վտանգէ մը որ
չատ մօտեցած էր իրեն:

Տարիներ անցան, բախտը Հալէպ դրկեց զիս կըր-
կին. Սուլթան Համիտ^{*)} ատեն, կեանքիս տասնըե-
թը տարին անցած է աքսորի մէջ:

^{*)} Սուլթան Համիտ, կարճահասակ, նիհարակազմ,
հասա ձայնով, նապաստակի պէս երկչոտ էր. Ամե-
նուն ծանօթ է որ կը բնակէր Երլաքի պալատին մէջ:
Երլաքի պալատը, ի հեճուկս ծախսուած խոշոր գու-
մարներուն, անձաշակ շէնք մըն է վերջին աստիճան,
պալատան՝ պաշտօնական կոշուած մասին մէջ անգամ,
առտուքնէ մինչև իրիկուն օգային կազի լամբարներ
կը վառէին: Գեղեցիկ ըսուելիք բան մը չկար. Օքի-
նակի համար Սուլթանին բնակած բաժանուածին մէջ իսկ
կը տեսնուէին կտորած ապակիներով պատուհաններ,
և ծաղկամաններ ռեհանի և երիցուկի խուրձերով:

Ընթրելու եզտնակը կատարեալ էր միայն: Առա-
ջին առաւօտուն, երկրորդ ցերեկը, երրորդ երեկոյեան
պահուն, չորրորդ արեմուտքին, չորս անգամ կը ճա-
չէր օրը: Առտուան և ցերեկուան ճաշերը պաղ ուտե-
լիքներէ կը բազկանային. հնգկահաւ, հաւ, լորտմար-
դի, ձկան հաւկիթ, պանիր, ձկնկիթ, Թեթև խաչած

Այն երջանիկ և յազմեական ազատութենէն ետքը մենք ալ, բոլոր աքսորեալներու պէս գտցինք Պոլիս : Պոլիս հասնելէս շաբաթ մը ետքը, նոր կազմուելու

հաւկիթ, խորոված միս և պտուղի պէս ուտելիքներ :

Երեկոյեան և ցերեկի ուտելիքները բոլորն ալ տաք բաներ էին : Տաք կերակուրներու թիւը քառասունէն պակաս չէր ըլլար, նախ կը ներկայացուէր տոնոց ցանկը, որոնցմէ սւղածը կը ջուկէր և կ'առնէր. ճաշը կուգար պաշտօնական արարողութեամբ. այսպէս կերակուրները կը դրուէին պնակներու մէջ, պնակները թապլաններու վրայ, թապլանները կը փաթթէին ասուրներու մէջ, սոյն փաթաթը մեղրամոմով կը կնքուէր արքունի խոհարարագետին կողմէ : Երկրորդ հանդերձագետ Իլիաս պէյ (վերջերը հանդերձագետ Ըսմէթ պէյ մեռած ըլլալուն, Իլիաս պէյ հանդերձագետ կարգուեցաւ) կը բերէր այս թապլանները կայսեր բաժանուածը : Կայսրէն մնացած չորս հինգ թապլա կերակուրներէն մին տիկիներուն, մին պալատտն մարաջատ Օսման փաշային, մէկն ալ քարտուղարներուն, իսկ հինգերորդը կը դրկուէր պալատական բաժանմունքի ծառաներէն Ապուհիւտտա էֆ. Լուծֆի աղա, Գաղթականներու Յանձնախումբի նախագահ Րիզա փաշայի և այլն և կ'ուտուէր անոնց կողմէն : Ամէն գողեատէ գերի վերէր կերակուրներու քաղցրաւամութիւնը :

Սուլթան Համիտ օրական կը ծխէր քսանըհինգ գըլանիկ իսկ կը խմէր վեց-եօթը գաւաթ սուրճ : Տորեկի ճաշէն ետք կը քնանար մօտ մէկ ու կէս ժամ : Քունէն ետք կ'ելլար պարտէզ, նշանառութիւն կ'ընէր, կը

վրայ եղող իթթիհատնիներու կազմակերպութեան վախճանի վտանգը ճանկատեց սիրտս :

Անոնք որ կը պատկանէին այս կուսակցութեան

զբաղէր նոյնպէս ատազձագործութեամբ և լուսանը-կարչութեամբ :

Առաւօտները և երեկոյները կը զբաղէր հասած գրութիւններով , դիւանատան դիւաւոր պաշտօնեաններուն մին կը կարդար ամփոփումները եկած գրութիւններէն , իսկ ինք բան մը կ'ըսէր ամէնուն մասին : Դիւանապետը կը գրէր հրովարտակաները :

Եկած գրութիւնները կը բաժնուէին երեք մասի .

1) Պաշտօնական Տեղեկագրեր :

2) Մասնաւոր տեղեկագրեր :

3) Անհատական խնդրագրեր :

Պաշտօնական տեղեկագրերը կուգային եպարքոսութենէն , օպարապետութենէն , Թնդանօթարանի հըրաւանատարութենէն , դենպետութենէն , անձնական գանձէն , կտնանօցէն , ծովային նախարարութեան բաժանումներէն :

Մասնաւոր տեղեկագրերը , փոքրադիր գրութիւններ էին որ կուգային կրկին վերոգրեալներուն հետ կապ ունեցող ներքին , արտաքին և ուրիշ բաժանումներէ :

Անհատական խնդրագրեր ըսուելով կը հասկցուէին օւնկնդրութիւն աղերսող անձերու կողմէն զրուած աղերսագրերը և քաջուած հեռագիրները :

Իրիկուան պահուն գրագրատուններէն կը հաւաքուէին պաշտօնատուներէն հասած գրութիւնները , կը պատրաստուէր ասոնց ամէնուն մէկ ամփոփումը ,

կը բաժնուէին երկու մասի։ Մէկ մասը ազնիւ, իսկ միւս մասը՝ ապրուստէ զուրկ, կը պատկանէին ոտաբողիկ գառակարգի։ Ասոնք անձնական շահու համար աս ալ իր կարգին մաքուրի կ'առնուէր ոսկեմատեանի մը մէջ, ամփոփումը, տետրակներով միասին կը զրկուէր կայսեր, և հետեեալ օրը մէյմէկ հրովարտակ կ'ելլէր։

Սուլթան Համիտ շատ ուշադիր էր իր առողջութեան։ Մարմնամարզ կ'ընէր, սգելից բմպելիք չէր գործածեր, հակառակ որ կ'ընթրէր օրական շորս անգամ, կատարելապէս չէր կշտանար։ Միայն թէ իգամալ էր։ Կեօզտէ անուն կուտային այն տիկիներուն, զորս կայսր իրեն կին կ'ընտրէր. ճիշդ է թէ կէօզտէներուն թիւը չէր անցներ երեքը, սակայն միւս կողմէն անհաշիւ էր թիւը մասնաւոր հարձերուն։ Սուլթան Համիտ ասոր անոր ամուսնութեան կուտար այն կէօզտէն կամ հարճը ուրկից փափաքն առած և կամ ձաւձրսցած էր։ Գրան սակի ամսավարձք կը յատկացնէր այն կէօզտէին, զոր կ'ամուսնացնէր։ Միւսներուն թէեւ ամսակաւ չէր տար, բայց զուրս հանելու պարագային անանց կը պարգևէր խել մը զարդեղէններ և գոյքեր։

Սուլթան Համիտ սաղայէլական խելքով, մտացի, վարպետորդի և ազէտ էր, կասկածոտ վերջին աստիճանի, անա ինչ բանի պէտք էր վերագրել գոյութիւնը հազարաւոր լրտեսներուն որոնք լծուած էին իր ծառայութեան։

Ձէր ուզեր որ իր պալատին մէջ գործած մարդիկը, յարաբերուին իրարու հետ, ընդհակառակը կը փափաքէր որ անոնք թշնամանան միմեանց հետ, ասով նպատակ ունէր տեղեկանալ իւրաքանչիւրի մը տաղբութեան, կուսի աղա, սէտեատէնի պաշը Հա-

կը հնազանդէին ամէն հրամանի, գործիք կ'ըլլային սպա-
նութեան և սպառնալիքի, Միւս մասը ուսում տեսած,
մտացի, գիտուն գասակարգն էր: Ասոնք ալ, իրենց

Ֆրզ էֆէնտի, սենեկապետ հաճի Ալիփաշա, թիւֆէնկ-
ճի պաշր Քահիրփաշա և դեռ շատեր, ուսում և կըր-
թութիւն չտեսած տգէտ արարածներ էին, բայց
չափազանց ճարտար և հնարագէտ սուս և սխալ ժուռ-
նալներ յերիւրելու մէջ: Մանաւանդ հոշակաւոր եղած
են վերջերր յառաջ եկած Ֆէհիմ փաշայի և իր մեղսա-
կիցներուն ի գործ դրած նախճիրները:

Սուլթան Համիտ շատ հարուստ էր:

Կուսակալութիւններու խել մը բերրի և արժէքա-
ւոր հողերն ու ագարակները, շատ շնչին գնով մը ա-
ռած, միացուցած էր անձնական գանձուն: Միայն թէ
ասանց բոլոր հասոյթները կ'երթային պալատական մս-
խումներուն, լրտեփերուն և եւրոպական թերթերուն:
Եթէ կար պարագայ մըն ալ, որ երկիւղի մեջ կը ձը-
գէր Սուլթան Համիտը, ան ալ իր եղբայրը Սուլթան
Մուրատն էր: Օրթաքէօյի Չրազան Պալատի մէջ բան-
տարկուած եղբօրը յոյժ ըլլալը շատ կը նեղէր զինքը:
Սնոր բանաէն հանուելով կրկին գահը բազմեցնելու
հաւանականութիւնը կը փախցնէր իր քունը: Ասոր
համար էր որ շէր վարաներ, անոք պահպանութեան
համար, ասպրակներով ոսկի տեղացնել: Սուլթան
Մուրատի գլխաւոր պահպաններն էին Պէշիբթաշի
ոստիկանապետ Հասան փաշա և ներքինապետ Ճէվհէր
աղա: Նախկին սուլթաններուն պէս, Սուլթան Համիտ
ալ ներքինիներ ունէր, ներքինիներն առնականութենէ
զուրկ սեւամորթներ էին: Ասոնց գլխաւորին կը տըր-

ամբողջ կարողութիւնները և արժանիքը սկսան ծառայեցնել անձնական շահերու ապահովութեան և չափութեան: Մեր նկարագրերն չյարմարեցան իրարու:

ուէր Տար-իւլ-Սաստէ-էլ-Շէրիֆէ աղասը (Երջանկութեան գրան փառաւոր աղայի անունը: Գրգլար աղասիները; ինչպէս և ներքինիները, ընդհանրապէս ակարամիտ կ'ըլլան ծայր տատիճան: Ներքինիներ կարգով կը նստէին աթոսներու վրայ: Սուլթան Համիտի սենեակին առջև: Կայսրը, մէկը կանչելու կամ բան մը ուզելու համար կը գործածէր կարգ սպասող ներքինին. կանանոցին մէջ ալ կը գործածուէին շատ մը բնածին սեւամորթ ներքինիներ, որոնց հարէմազասի անունը կուտային. ասոնք պաշտօնեաներ էին պալատական հարճերու պահպանութեան, հակառակ հարէմ աղասիներու հակօղութեան և խօտութեան, հարճերը առիթ չէին փախցնելու և սիրոյ յառաջացած կապեր կը յօրինէին արկանացի պարտիզպաններու հետ: Մրբեմն ալ ձեռք կ'անցնէին. հարճերը կ'աքսորուէին Թաիֆէ, իսկ պարտիզպաններն ալ իրենց երկիրը:

Սուլթան Համիտ կը ստանար ամօտական յիտուն հազար ոսկի. անձնական գանձուն կապած էր մօտ Թուրքիոյ մէկ շորրօրգը, այսուհանդերձ կաշառք ալ կ'առնէր:

Մեծաքանակ գումարներ կը ստանար մասնաւորաբար մինաչնորհները արուած ատեն:

Իմ գիտցած ատենս, կաշառքի գլխաւօր միջնորդներն էին՝ պալատական Բազիզ փաշա, ծովային նախարար Հասան փաշա, սպարապետ Ալի Սաիզ փաշա: Այս մասին ոչ թէ տւելօրոք, այլ հետաքրքրական կը

առոր հետեանքն այն եղաւ որ ծայր աստիճան ցըր-
առութիւն և թշնամութիւն ծագեցաւ մեր մէջ :

Առոր հետեանքն այն եղաւ որ, — կարծես թէ չէր

նկատեմ արձանագրել սպայակոյտի հրամանատար Իս-
մայիլ Ֆազըլի փաշայէ անձամբ լսած մէկ պատմու-
թիւնս :

Նակէլմաքէրս անունով հարուստ դրամատէր մը
մենաշնորհ օւզած էր Մուտանիայէն մինչև Պրուսա եր-
կաթուղի մը շինելու համար : Այս անձն ալ, բոլոր
մենաշնորհ ուղողներուն պէս գիմած էր պալատական
Բաղիպ փաշային, որ դեռ նախարար չէր եղած : Կը
մտնէ սակարկութեան : Բաղիպ պէլ Սուլթան Համի-
տին կը հողորդէ քանակը առաջարկուած կաշառքին,
յայտնելով Նակէլմաքէրսին գալ հետեեալ առաւօ-
տուն իր տունը, վերջնական պատասխան առնելու
համար :

Սուլթան Համիտ չէ հաւաներ առաջարկուած քա-
նակին «... սոկի եթէ չտայ, չըլլար» ըսեր է. այն օր
Խրիկուն դէմ, Բաղիպ փաշայ կը հիւանդանայ,
բուձն խիթի մը կը բռնուի, տուն կ'երթայ հանգստա-
նալու և դարձանուելու համար :

Գիշեր և ցորեկ Սուլթան Համիտ մարդ զրկելով
անոր մօտ, կը հարցնէ անոր որպիսութիւնը. խիթը
կը շարունակէ բուձն թափով, Բաղիպ փաշա կէսօրին
թուղթ մը կը գրէ կայսեր հետեեալ պարունակու-
թեամբ .

«Գ. Նակէլմաքէրս եկաւ. «հրաման եղած... ոս-
կիէն վար չըլլարը» ըսի, չհաւանեցաւ. հուսկ վերջին
ըլլալով... սոկի կ'առաջարկէ : Կը ցաւիմ որ հիւանդ

բաւեր առանքեօթը տարիններու աքօորի կեանքս զոր
անցուցի Սուլթան Համիտի ժամանակ Տիգրանակերտի,
Խարբերդի, Հալէպի, Տէյր Զօրի մէջ .— կրկին պար-
տաւորուեցայ Հալէպ երթալ :

Հալէպի մէջ էր որ ինձ գիպեցան, երկրորդ անգամ
զօրակօչը և զարհուրելի դրուագները հայկական խըժ-
գօսութիւններուն :

Հալէպի բարձրագոյն վարժարանի տնօրէն կարգ-
ուեցայ առանց Պոլսոյ գիտութեան : Թուրքիոյ ամէն
բաներուն պէս, գարշանք կը զգայի անոր քաղաքակա-
նութենէն և կառավարական գործերէն առհասարակ,
ասոր համար ալ բնա՛ւ չէի խօսեր անոնց մասին . սա-

ըլլալուս պատճառով, չկրցայ յարգանքներս անձամբ
մատուցանել յօտա նորին կայսերական Վիկափառու-
թեան . ինչ հրովարտակ որ հրամայուի այնպէս պիտի
պատասխանեմ . . . »

Սուլթան Համիտ այս թուղթի ետևը՝

« . . ոսլի պակաս չըլլար պատասխանը տուրքի ի-
մաստով երկտող մը գրելով կը ղրկէ :

Կեղծ է եզեր Րադիպ պէյի խիթը, ուզեր է թուղթ
մը ասնել Սուլթան Համիտի ձեռքէն անոր ձեռագրո-
վը :

Յաջորդ օրը կըւզայ ան պալատ և կ'ըսէ Սուլ-
թան Համիտին .

« Դուք արժանի չէք վստահութեան . կը փնտցնէք
վաղը այն մարդը, որ այսօր կը պաշտպանէք . ապա-
գաս ապահովելու ստիպողականութեամբ խաղ մը խա-
ղացի ձեզ . վերջին աստիճան վստահելի տեղ մը պահանձ
եմ նազելմաքէրսի կաշաւքի խնդրոյն տաթիւ ձեր ինձ

կայն հակառակ այս ամէնուն, իմացայ քանի մը անկեղծ տեսնուած անձերէն պատերազմի կոչերու հրապարակ ելած ըլլալը :

Օրին մէկը. քովս եկաւ Յովսէփ Պոյաճեան անունով անձը, որ հինաւուրց և իսկական բարեկամս էր, յուսահատ և ցաւագին շեշտով մը քսաւ ինծի ան :

— Կալուած մը ունիմ Լիճէի մէջ (Լիճէ Տիգրանակերտի պատկան գիւղաքաղաք մըն է), ասոնք ծախելու համար գիտես որ հոն դրկեցի ազատ Կարապետը, արգ լուր առի թէ ջարդէն են Լիճէի հայերը. անկտակած զուտակս ալ ենթարկուած է այս աղէտին :

Եր հօրը շափ ես ալ կը սիրէի Կարապետը, միակ

դրկած ձեռագիրը. եթէ որեւէ վառնդի ենթարկուիմ, կամ մեռնիմ ոչ բնական մահուամբ, քանի մը հարիւր հազար օրինակ պիտի ապուի այս և պիտի ցրուի արտառչարհի :

Եթէ չգտնուի ինծի բան մըն ալ չըլլար :

Սուլթան Համիտ այս անփութութեան համար շատ կը ծեծէ իր ծունկերը, բայց բանը բանէն անցեր էր. արգարև ալ Ռազիպ պէյ կամ փաշա, մինչև վերջը Քաջ պաշտօնի վրայ և պատմութիւնն այսելով գիզեց հինգ միլիոն սօկիի հարստութիւն մը :

Որքան Սուլթան Մուրադը, նոյնքան ալ պահպանութեան և հսկողութեան տակ կը գտնուէին գահաժառանգը, կայսերազունները՝ կ'երթային Սըլաւզի պալատին մէջ դպրոց յարջորջուած տեղ մը և հոն գրքել-կարգալ կ'ուսանէին շիփ-շիտակ կարգալ գրել չի գիտցող ուսուցիչներէն ու պարզ ընթերցանութեան և թուարանութեան գասեր կ'առնէին :

նեցողէն ու յոյսն էր հօրը, հարցաւցի թէ ուրկից առած է այս լուրը և թէ՛ հեռագիր առած՞ է կամ ոչ :

— Ո՛չ, հեռագիր քաշել չեկաւ միտքս, պատասխանեց թշուառ հայրը :

Հեռագրատուն վազեց արագօրէն : Ակսոս որ մինչև այսօր ալ լուր մը չառնուեցաւ ի մասին Կարապետի ողջ ըլլալուն : Անկից վերջը ընդհակառակը գէշ լուրեր հասնիլ սկսան, օր մը, փոզոցին մէջ տեսայ մարգկային հօտ մը, բաղկացած ծերերէ, տղաքներէ, հիւանդներէ, որոնք մեծ դժուարութեամբ կը քալէին շրջապատուած բիրերով, սուփններով, մտրակով զինուած ոստիկաններէ : Շատերուն սաքերը ուռած տանջանքով քայլ կը նետէին . կարգ մը մարգիկ, անդամները նոյն այգ կարաւանին, մտած էին հիւանդներուն թեւը, զորս կը տանէին կօր պարզապէս քաշկռտելով : Մօտեցայ ոստիկաններէն միոյն և հարցուցի .

— Որո՞նք են առնք :

— Հայ գաղթականներ :

— Ուսկի՞ց կուգան :

— Սերաստիայէն :

— Ի՞նչ բանի հետեանք է այս տարագրութիւնը : Դեռ պատերազմ չկայ Սերաստիոյ կողմերը : Բացի այգ բիրով, մտրակով կ'երթան տարագիրները, ի՞նչ կը նշանակէ այս :

Միեւնոյն ատեն հանգիպեցայ բարձրաստիճան զինւորականի մը : Մեր մէջ անցաւ հետեւեալ խօսակցութիւնը .

— Ասոնք գաղթական են, կուգան Սերաստիոյ կողմերէն . խելքս չհասաւ այս անսակ գաղթականութեան : Յետոյ ի՞նչ կայ Սերաստիոյ մէջ .

— Ասոնք գաղթական են . բան մը չկայ Սերաստիոյ մէջ :

— Այն տանն ինչէ՞ն առաջ եկած է տարագրու-
թիւնը :

— Հայերը՝ կը հանեն իրենց երկրէն . կառավա-
րութիւնը ուրիշ կողմ կը զրկէ զանոնք :

— Լա՛ւ, պատճառը :

— Խռովարար ընթացքի մէջ կը գտնուին կտր ե-
ղեր, պատերազմի տանն , բնականաբար առիթ չի աը-
ւիր ներքին հոգեբուս :

— Ո՞ր տեղերու մէջ է որ խռովարար ընթացք-
ներ են սենեցեր :

— Ամէն տեղ :

Հասկցայ : Հաւանական է որ , տեղ մը , երկու ե-
րեք գինովներ բանգտգուշեր են . արգէն պատրուակ
որոնոգ կառավարութիւնն ալ , պատճառ համարեր է
զայս գագութեան և սնրագործութեան համար նորգու-
նեք բանալու համար . Արգէն ակներե էր որ , պաշտօ-
նեաները , ստիկանները , քաղաքապահ զօրքերը պիտի
ջանային օգտուիլ այգ պատճառներէն և պատրուակ-
ներէն , որովհետե բերաննին էր մնացեր համը առջի
գէպքերուն :

Յարմար տեղն ըլլալուն , պիտի յիշեմ որ Սարբեր-
դի խառնակութենէն վերջ գիշեր մը նստած էինք Ար-
փարեան Նշան էֆէնտիին տունը , ըսած էի մտերմա-
կան խօսակցութեան մը ընթացքին :

«Այս գէպքին վրայ մի նայիր վերջացածի աչ-
քով . պատմութիւն մը կարգացած եմ անգլիերէն
ընթերցանութեան գիրքի մը մէջ . Լորտին մէկը ձեռք
անցուցեր է վագրի կորիւն մը . սնուցեր է զայն ,
վագրը ընտանի շան մը պէս կը շրջի տան մէջ , և Լոր-
տին սենեակը մտնելով կը լիզէ եզեր անոր ձեռքը .
վագրին լեզուն խաբառոցի երեսին պէս կ'ըլլայ . լիզելով
լիզելով կը մաշեցնէ Լորտին ձեռքը . արիւն կ'ըլլայ .

վագրը արեան համը առնելով կը սկսի խածնել Լորտին ձեռքը . Լորտը կը կոահէ գալիք վտանգը . հրաման կ'ընէ ծառային լաւ նշան տանել և սպաննել վագրը . ծառան կը սպաննէ վագրը և կ'ազատէ Լորտին ալ կեանքը . Հայկական Հարցն ալ յոյժ յար և նման է վագրի պատմութեան . Թուրքերը առին համը աւարին . վստահ եղէք որ քանի մը տարի ետքը պիտի տեսնեն շնչին պատրուակներ , պիտի կրկնեն այս ոճիրները . իբաց այս վիճակին մէջ անխելաբարութիւնն է նստիլը Թուրքերուն մէջ . Սլլալու երթալու է Սերոպա կամ Ամերիկա . կամ ժողովուելու է հոն , ուր հաւանականութիւն կայ , որ օր մը կազմուի Հայաստանը . հոն է որ պէտք է հաւաքուին ամէն տարի , ամէն երկրէ ութնական , տասնական հիմերը գնելու համար տեփական օճախի մը : Թէ՛ս շատ դժուար ըլլայ պտոք գործադրութիւնը , շատ կարօտի ատենի , միւս կողմէն որքան ալ բազում ատենի պէտք օւնենայ , որքան ալ կապուած ըլլայ գոհաբերութեան հետ , էն կարն միջոցը , իմ համոզումովս այս է , ասկից աւելին կրնայ ձեռք բերուիլ զէնքէն աւելի՝ քաղաքական և գիւտնագիտական զօրութեամբ :

Անցեալ տարի Ազեքսանգրիոյ մէջ տեսնուեցայ Թիւրքեան Նազարէթ էֆէնտիի հետ . ան ըսաւ ինձի .

— Դուն մարգարէութիւն մը ըրիր երեսուն տարի առաջ . այսպէս ըսած էիր , ես մտիկ ըրի քու ըսածներդ . այն ատեն ծախեցի ամբողջ կալուածներս , այսօր զերծ մնացի ազգակիցներուս ենթարկուած վնասներէն և գժրախտութիւններէն :

Այսպէս ալ , զինուորական էֆէնտիի խօսքերէն մակարեբեցի , որ վագրը արեան հոտ մը առած էր : Երբ առնիս առջիւր եկայ , հանդիպեցայ նոր բազմութեան մը , երկու ուրիշ կիները մտած էին ձեր հիւանդ

կնոջ մը թեւերը և կը ջանային քալեցնել զայն . կի-
ներէն մէկուն գիրկը աղեկ մը կար . կմախքացած .
Չորս ուրիշ տղաք լալով ողբալով կ'ընթանային քո-
վերնուն , ասոնց պզտիկը վեց և մեծը տասը տարե-
կան պիտի ըլլար :

— Քաղաքապահ զօրքերը առջեւ են , այս իմ
տունս է , ներս մտէք այս տունէն առանց նշմարել
տալու , ըսի իրենց :

Եղկելիները երկինք վերցուցին աչքերնին , որոշա-
կի կ'երևար որ կ'ազօթէին և սրտանց շորհակալու-
թիւն կը յայտնէին կար :

Կամաց մը ներս մտան հտնէս . իսկոյն ջուր տաք-
ցնել տուի , տաք ջուրը դո՛ր ոտուըններնին , ամէնուն
ալ ոտքերը ուռած էին . ապուր խմցուցի , կինս ի-
րենց տուաւ իր ճերմակեղէններն և հագուստներէն .
հանգստացան քիչ մը . հարցուցի թէ քերկից կուգային .
ծերուկ կինը պատասխան տուաւ .

— Մենք թիգրանակերտցի ենք . անունս Մարիամ
է . այո երկու կիները աղջիկներս են , ասոր անունը
Աննա , անոր անունը Ազնիւ է . ասոնք ալ Աննային
տղաքն են . Տիգրանակերտի մէջ շատ լու կեանք կը
վարէինք մեր վիճակին համեմատ . օր մը յանկարծ ,
քաղաքապահ զօրքերը մեր տունը կոխեցին , առնելով
տարին երկու փեսաներս . ժամ մը ետքը կրկին եկան
ու տարին մեզ ալ . թող չտուին որ տնկողին , վերմակ
առնենք հետերնիս : Քիչ մը դրամ օւնէինք , առանց
տնոնց ցուցնելու , զանի , մէյ մըն ալ աղջիկներուս
հարստանեկան օսկիներ կային , զանոնք տանելով պահե-
ցինք և ճամբայ ելանք հետիտան . Տիգրանակերտէն
մինչև հոս եկանք քալելով . ճամբան օստիկանները
տոն մեր դրամներն ու օսկիները . միևնոյն ատեն
փճացուցին զաւակներուս պատիւը , պիտի երթանք

եղեր մինչև Տէր-Ջօր, կազալով կազալով թերևս կարենանք քալել մէկ երկու օր ալ, անկից ետքը անապասներու մէջ իյնալով կը մեռնինք, Դժբախտներուն աչքերէն արցունքը կը թափէր կոր :

Սրկու օր ետքը մեռաւ մօրը գիրկը եզոզ երկամսեայ տղան : Միւսները քովերնիս ձնացին մինչև վերջի ատենները : Անկից ետքը, սկսայ ութնական, տասնական ծեր, հիւանդ, տղայ առնելու ամէն տարագիր խումբէ :

Ջարմանալով կը զարմանայինք երբ մտիկ կ'ընէինք իրենց գլխէն անցած դարձածը և անոնց վրայ թ գործ գրուած կեղեքումներու և անզգամութիւններու չափն ու աստիճանը :

Սկսանք ձրի զարմանել տալ հիւանդները բժշկապետ Տօքթ . Ալթունեան էֆէնաին . որ կրկին կեանք պարզեց խեղճերուն . յաւիտեանս երախտապարտ եմ աս շատ հոգածու մաքրաօրտ բժշկին : Տարագիր խումբերու մէջ յոյժ սակաւ էին այրերը : Մանաւանդ բնաւ այր չկար Սարբերդէն և Սեբաստիայէն եկողներուն մէջ :

Դահիճ գասակարգին է'ն անսիրտը, էն աննկարագիրն եզոզ Սեբաստիոյ կուսակալ Մուամէր փաշան կոտորել տուեր է Սեբաստիոյ մէջ գտնուող բոլոր այր մարդիկը : Խարբերգի կուսակալն ալ իրենց ընտանիքներէն ջոկել է տուեր Խարբերգի այրերը և Խարբերգի ու Մալաթիոյ միջև գտնուած Բէժմիւր խան յորջորջուած տեղը առաջնորդելով գնդակահարեր է զանոնք ու դիակներնին նեակեր Սփրատ գետը :

Գատահեցաւ օր, օր մը անցնիմ Հալէպի ձուտէյտէ կօչուած շուկայէն, տարագիր խումբը նստած էր խաան ի խուան ու ցիրուցան եկեղեցւոյ պատին տակ : Ոչ մէկին երեսը տրամ մը արիւն, ոչ մէկին մարմնոյն

Վրայ տրամ մը միս չէր մնացած, Ամէնն ալ անօթութենէն հասած էին կենդանի մեռեալի վիճակին:

Հաւանաբար երեսուննոց երիտասարդ մը նստած էր գետինը, մէկ ծուռկին վրայ պառկած էր ծեր, իսկ միւսին վրայ երիտասարդ կին մը: Երիտասարդին գիրկը մէկ տարու տղեկ մը կար: Կիներն ալ, տղան ալ մեռած էին, իսկ երիտասարդը հոգին աւանդելու վրայ էր: Երկու կիներէն մին՝ մայրը, իսկ միւսը՝ կողակիցը, տղեկն ալ զաւակն է եղբր: Գեռ ևս հոգիս կը սարսռայ, երբ միտքս կը բերեմ այս ահաւոր պատկերը: Աստուած երբեք չի ներեր անոր որ այս աստիճան զարհուրելի ոճիրներ կը գործէ:

Օր մը, առտուն կանուխ ինձ լուր տուին որ այցելութեան եկած է ըէժիի պաշտօնեաներէն Չրաքեան Կարապետ էֆէնտին, բարեկամս:

«Հրամայեցէ՛ք» ըսի: Ներս առի: Մօտը կար ճերմակ պեխերով անձանօթ անձ մը: Սովորական քարետուքէն ետքը Կարապետ էֆէնտին ըսաւ:

— Ձեզի աղաչանք մը ունինք, այս անձը Օհաննէս Սայեապալեանն է Գոնիայի երեւելիներէն, զինքը, կինը, տղան, գուստրը, որդեգիրը, ամենքը մէկանց հաներ են Գոնիայէն: հազար տասապանքով երկեր են մինչև հոս, հիմա պիտի զրկեն Տէր Զօր: զինքը, տղան, կինը և օրդեգիրը զրկեն ուր որ կ'ուզեն, հաճ են: Ըամբան կոտորուեր, սպաննուեր են կարեւորութիւն տուած շունին: միակ մտածումսին՝ իրենց աղջկան պատիւը և պարկեշտութիւնն է: իրենց համար կեանքէ աւելի, ամէն բանէ աւելի օուրբ է պատիւնին, չեն օւզեր որ ան ազարտի: Գուք ուտուցիչ էք գերմանացիներու գպրօցը, գիտենք որ շատ յարգանք ու վստահութիւն ունին դէպի ձեզ, միջնորդ

հանդիսացէք շնորհաբար, թող ընդունին սա ազջիկը վարձքով, գիշերօթիկ . իրենք ինքզինքնին պիտի յանձնեն վասնգին ու ճակատագրին և պիտի երթան :

Այս խօսքերը և Օհաննէս Սայեապալեան էֆէնտիին վիճակը արցունքի կայլակներ ցայտեցուցին աչքերէս : Հայր մը կը հաճէր մեռնիլ իր ամբողջ ընտանեկան գարագայով միայն թէ չէր հաւաներ կոր որ անէծքի տակ փշրուի անար սրբութիւնը :

Ի ներքուստ և դառնակսկիծ լացող հօր խոստացայ ամբողջ լաւագոյնս ընել, դպրոց ընդունիլ տալու համար իր գուստրը :

Արգէն մօտեցած էր դպրոցին դասի ատենը, խնդրեցի իրենց արտօնել զիս և սպասել վերագարձիս : Գացի գերմանական վարժարանը . անենց երկսեռ վարժարաններուն ես էի միայն այցելու թուրքերէնի ուսուցիչը . ճշմարիտ է որ շատ կը սիրէին զիս . հարցը գրի տնօրէնուհիին կսկծալի լեզուով մը և խնդրեցի . « Էէ կերպով չի յաջողեցայ :

— Հայ տարագիր չենք ընդունիր, մանաւանդ որ գիշերօթիկի բաժանում չկայ, ըսելով ազատեցաւ :

Մեծ յուզումով անջատուեցայ դպրոցէն : Մինչդեռ կը մտածէի թէ ի՛նչպէս այդ դժբախտ հօրը պիտի հաղորդեմ մերժումի պատասխանը, ահա հնարք մը եկաւ միտքս : Գարզապէս ուրախացայ տնօրէնուհիին մերժումի պատասխան տալուն վրայ : Տուն վերագարձայ : Սայեապալեան էֆէնտին, ներումի կամ կախողանի որոշման օպատոզ ոճրագործի մը պէս, կը նայէր կոր բերնէս ելլելիք խօսքերուն :

— Դպրոց չեն ընդունիր կոր ըսի . բայց ես աւելի լաւ բան մը մտածեցի, դուք ազջիկնիդ դպրոցը ձգելով, վասնգի մէջ չպիտի նեռէք ինքզինքնիդ : Ո՛չ . . .

գուք ալ չպիտի երթաք, չպիտի զատուիք ձեր զաւ-
կէն. փոքր է այս տուներնիս, առած տարագիրներուս
քանակը հարիւրը անցաւ, անոնք ալ շատ դժուարու-
թեամբ կը սեղմին կօր, ուրիշ մեծ տուն մը կը վար-
ձեմ. կ'ապրինք միասին, Խեղճ մարդը ուրախացաւ,
յաւիտենական կեանքի արժանացածի նման: Շուտով
պահանջքի համաձայն մեծ տուն մը գտայ: Սայեա-
պալեան էֆէնտիի աղջիկը վարակուած էր, այն ատեն
բուռն կերպով տարածուած ժանտատենդէ. կառք մը
դրինք, մեծ դժուարութեամբ և նեղութեամբ առն
կրցանք բերել զինքը: Բոլոր հիւանդներուս օգնու-
թեան փութացող բժիշկ Ալթունեան էֆէնտին չուշա-
ցաւ Սայեապալեան Օրիորդ Զուարթին ալ հասնելու:
Այդ յարգելի և վեհանձն բժշկին ճարտարութեան շը-
նորհիւ ազատեցաւ Օրիորդը, ազատեցան Սայեապալ-
եան Օհաննէս էֆէնտին և կինը, որոնք վարակուե-
ցան նոյն հիւանդութեամբ: Միայն կարելի չե-
ղաւ փրկել միւսնոյն հիւանդութենէն բանուած որդե-
գիր օրիորդը, որ գարուն կեանքին տասնըչորս տա-
րին չլրացուցած թօշնեցաւ գնաց:

Այս ընտանիքին հետ, մէկ տան մէջ բնակեցանք
չորս տարի (մինչև զինադադար), ցայտօր ալ կը յիշենք
անոնց պատիւի, վարքի ու բարքի և խղճի բարձր ա-
ռաքինութիւնները:

Օրիորդ Զուարթ շատ յաջող կերպով գիտէր Ֆը-
րանսերէն, ճարտարօրէն գաշնակ կը նուագէր. ամէն
տեսակ գովեստէ վեր էր իր կրթութիւնն ու նրբու-
թիւնը:

Սովորական բան էր ամայի փողօցներուն մէջ
հանգիպիլ հինգական տասնական դժբախտներու,
որոնք թափուած աւլուքի դէղերուն մէջ՝ հաւերու

պէս բրելով, բան մը կը փնտռէին բերաննին նետելու համար: Շատ կազգուէի, երբ ասոնցմէ մէկ քանին զատելով, առենս կամ տնօրէնը եղած բարձրագոյն վարժարանս տանելով կը տեղաւորէի և կը լսէի իրենցմէ՝ իրենց պատահարներուն մանրամասնութիւնները:

Ոմանք բարձրագոյն ուսում առած, լուսաւոր գաղափար ունեցող, ոմանք ատենին մեծ դրամագլխով գործի մարդիկ ըլլալով հանդերձ համակերպած էին այս աստիճանին:

Պատահեր է, որ Տէր Զօրի փախստականներէն, Պէդիրճեան Արմենակ ատանացին ճամբան կը բռնուի թիֆուսի: Հիւանդութիւնը կ'անցնէ ախոռներուն մէջ անկողին ընտրելով արաբ գիւղերու կենդանիներուն աղբերը. այդ վիճակին մէջ իսկ ոստիկանները ծեծեր են զինքը: Նօրէն կը զրկեն զայն Տէր Զօրի ճամբան, այսուհանդերձ փախուստէ փախուստ յառաջանալով կուզայ կը հասնի Հալէպ: Կիսամերկ վիճակի մէջ էր երբ ինծի բերին այդ թշուառը: Դէմքին վրայ տեսայ ազնուականութեան և ազնուութեան յայտնի նշաններ. նախ և առաջ ծառայութեամբ գպրոց առի. կառավարութիւնը սնունդ կուտար պետական պաշտօնեաներուն, նոյնիսկ ծառաներուն: Մէկ հոգիին տրուած սնունդը չորս հինգ հոգիի բաւելու չափ էր: Քանի մը ամիս կար որ Արմենակ էֆէնտին կ'օգտուէր սնունդէն, այսուհանդերձ, պատառատուն վիճակի մէջ էր վրան գլուխը. օր մը ըսի իրեն:

— Արմենակ աղա՛, բան մը չի՞ մնար կոր քեզ սընունդէն, գէշ չըլլար եթէ ձեռք մը հագուստ առնես:

— Շնորհակալ եմ, իրաւ է թէ չառ կ'օգտուիմ սնունդէն, բայց...

— Բայց ի՞նչ . . .

— Պզտիկ եղբայր մը ունէի . ես գեա ամուրի եմ , փոքր եղբայրս ամուսնացած էր . ես , եղբայրս , եղբորս կինը և երկու փոքրիկ տղաքը միասին տարագրուեցանք Ատանայէն : Եղբորս կինը և երկու պզտիկները հոն մնացին , անոնք ազատեցան շնորհիւ և միջամտութեամբը Մերօինցի Պէտէլեան Արթին էֆէնտին , որ մենէ տարիներ առաջ եկած հաստատուած էր հոն : Ես և եղբայրս զրկուեցանք Տէր Զօր . ճամբան սպաննեցին եղբայրս , ինծի համար այլեւս կեանքը իր նշանակութիւնը կորսնցուց : Հարիւր հազար գօթարութիւններու զլուխ ծռելով Հալէպ գալս եղբորս կրնոջ և ազօցը համար է . ձեր շնորհիւ , անոնց կը ղըրկեմ կոր մնացորդը ստացուած սնունդիս :

Ձեռքը սեղմեցի այս վեհանձն մարդուն . երկիրը վաճառականութեամբ զբաղած , շատ հոգ ունեցած է եղեր :

Յաջորդ օրը մեր տունը բերաւ եղբօր կինը և տղաքը , տեսանք տեսնուեցանք :

Առօր վրայ տունս առի Արմենակ աղան և իրեն յանձնեցի տանս բոլոր գործերը :

Խարբերդ գտնուած միջոցիս ունէի Քարազնեան Գրիգոր էֆէնտի անունով բարեկամ մը , մեծ հողատէր և կալուածատէր , որ միեւնոյն ժամանակ անգամ էր Գաւառական Ժողովին . շատ հաւատարիմ և պատուաւոր մարդ մըն էր , չափազանցած չեմ ըլլար եթէ ըսեմ որ բոլոր Խարբերդի մէջ չի կար մտրդ մը , որ իրմէն բարիք կամ օգնութիւն տեսած չըլլար : Անկասկած թէ՛ երջանիկ էին առանկ յարգի ընտանիքի անգամներն ալ :

Պատահեցաւ որ պզտիկ թուօ մեանի . բարձրա-

գոյն վարժարանի տնօրէնը ըլլալու հանգամանքով , յուզարկաւորութեան էին բերուած բոլոր դպրոցներու ուսանողները , Կայսերական և Գեղարուեստից կրկին վարժարաններու նուազները սգաւորի եղանակներ կ'ածէին կոր : Դազաղը գրուած էր մեր տան բակին մէջտեղը , ճիշտ այդ բոլորէին վրան գլուխը պատըռտած , ոտքը բոլոր կին մը ներս մտաւ մեր տան դռնէն . անսնալով բազմութիւնը և մէջտեղի գազաղը շուարեցաւ , լալ սկսաւ և մօտաւորապէս նըւաղեցաւ . վազեցի քովը , ջուր սրակեցինք երեսը , մարձեցինք գօլօնիայով և խելքը գլուխ բերինք , ներկայ կիներէն մէկ երկուքը , թևը մտնելով անենակ մը տարին զայն , ես ալ հետեւեցայ իրենց , և հարցուցի .

— Ինչո՞ւ յուզուեցաք աղջիկս ,

— . . .

— Ըսէ՛ , աղջիկս :

— Էֆէնտիմ , վիշտս մեծ է : Բոլոր յոյսս ձեր վերայ էր , դժբախտութենէս գէշ ատենի մը հանդիպեցայ :

— Ըսէ ի՞նչ է վիշտդ , իմս Աստուծմէ ք , ո՞ր տեղացի ես դուն :

— Սարբերդցի եմ , աղջիկը Թարագճեան Գրիգոր էֆէնտիին :

Այս անգամ ինծի եկաւ կարգը լալու : Կը հաւետացնեմ որ բնու չպիտի փափաքէի այս վիճակին մէջ անսնել այն վեհանձն և յարգելի անձին հազար նսազով մեծցուցած դուստրը . բռնեցի ձեռքէն , նստեցուցի , ըսի .

— Բու հայդ իմ եղբայրս է , հետեւաբար այս տեղը քու եղբորդ տունն է , նստէ՛ հոս , պիտի այլսա-

տինք յարգել և պատուել զքեզ :

— Շնորհակալ եմ . բա՛յց . . .

— Ի՞նչ բայց , աղջիկս :

— Կայարան տարին սղաքս ու գոյքերս . Տէր Զօր զրկելու համար . Բէս-էլ-Այն կ'ուղարկեն կոր . չեմ կրնար բաժնուիլ զաւակներէս . իմացայ ձեր հոս զըտնուիլը , եկայ , մինչդեռ դուք ալ սուգի մէջ էք եղեր :

— Մէկ կողմ ձգէ իմ ցաւս , ո՞ւր են հայրդ ու ամուսինդ :

— Զանոնք սպաննեցին :

Յօսք չկրցայ գտնել միտիթարելու համար թշուառ կիւնը . առի հետս , փողոց ելանք , բարեկամներէս մէկէն խնդրեցի որ տասնըհինգ քսան վայրկեան յետաձգեն յուզարկուարութիւնը . իսկայն կառք մը նստանք և զացինք կայարան . կայարանապետը բարեկամս էր , դիւրութեամբ առինք գոյքերը և սղաքը :

Այս դժբախտ տղոցը հետ միասին մինչև Հալէպ եկած էր քալելով , ձեռքէն խլեր , առեր ճին ունեցած դրամն ու գահարեղէնները . այնքան զզուեր է հոգիէն , որ Ուրֆա մտեր է թիֆուսի բռնուողներուն յատկացեալ մէկ տունը , որպէսզի ինքն ու զաւակները վարակուին , մեռնին , ազատին : Գիշեր մը կը պառկին հոն , բայց առաւօտուն բժիշկը գուրս կը հանէ զիրենք զերծ նկատելով զանոնք համաճարակէն :

Թարագճեան էֆէնտիի աղջիկէն , ինչպէս նաև քանի մը ուրիշ Սարբերդցիներէ տեղեկացայ որ փաթթոցաւոր կրօնաւոր մը առեանցեր և բռնաբարեր է Սողոմոն էֆէնտիի Ֆրունճեանի երկու աղջիկները : Այս պարագան այնքան յուսահատական ապուրոթիւն է գործեր իրենց մօր վրայ որ խեղճ կիւնը իր անմեղ մանկիկով նետուեր է Սփրատ և խեղզուեր :

Նոյնպէս քսանի չափ աղջիկներ, պաշտպանելու համար իրենց անբռնութիւնը, անպատիւ արքային գերագառ են համարեր պատիւով մեռնիլը և այս իսկ նպատակով նետուեր են Եփրատ ու մեռեր:

Քաղաքական տեղակալներէն Ասրմ պէյի պատմութիւնը:

Առևտրական գործով մը գացած էի Պէյիսնի, վերադարձիս նաւակով եկայ, Ռինչե Էպուհիբէյրէ գալիս չկրցայ գաւաթ մը ջուր խմել, Եփրատը լեցուն էր մարդու դիակով, ութնական, տասնական չուաններով կապեր և նետեր են: Մեռելներուն մէջ կան կիներ և տղաքներ, ամենուն ըսի որ ձուկ չուտեն քանի մը տարի. չեմ կրնար նկարագրել ոստիկաններու գործած անզգամութիւնները. դրամ պահանջելով չարաչար կը ծեծէին կոր կիները և թիւն ու համարը չկար ծեծի ներքև մեռնողներուն: Անգամ մը կը տեսնեմ կնոջ մը երկու ոտկի կլլելը, ասոր վրայ երբ գրամ չեն գտներ, կը սկսին ճեղքել կիներու փորը և կատարեալ անտարբերութեամբ կը քննեն անոնց ստամոքսն ու աղիքները:

Պիթիւնի կողմը ուրիշ խայտառակութիւն մըն ալ տեսայ:

Տէր Զօր զրկելու նպատակով, ճամբայ կը հանեն յիսուն վաթսուն մարդ:

Ես հանգիպեցայ խումբին: Վեց ոստիկան կար, ասոնք և ժողովուրդէն ալ տասնուհինգ հոգի մէջտեղ կ'առնեն, կը նստեցնեն հայերը և կ'ըսեն անոնց.

— Դուք Տէր Զօր պիտի երթաք, հօն բնականաբար պիտի ենթարկուիք անօթութեան և թշուառութեան, եթէ կ'ուզէք ազատիլ այս փորձանքներէն՝ մահմետականացէ՛ք:

Պեղծերը կը համակերպին . գիւղէն կը բերեն կը-
րօնաւոր մը , կը մահմետականացնեն ամէնն ալ , կը
թլփատեն , յետոյ կ'աւելցնեն :

— Դուք հիմա մահմետականացաք , եթէ մեռնիք
արքայութիւն պիտի երթաք , մանաւանդ մարտիրոս-
ները անխուսափելիօրէն դրախտ կ'երթան , այս պատ-
ճառաւ զձեզ պիտի մարտիրոսացնենք :

Ու կը սպաննեն ամէնն ալ :

Արցունքի տաք կայլակները յորդահոս սկսան թր-
նել Ասլմ պէյի այտերն ի վար , երբ կը պատմէր աշխ-
տներն երբ .

Անհաշուելի աստիճանի հասած էին այս սրտա-
մօրմոք եղեռները . գիշեր մը , մինչ հինգհարիւր մէթր
հեռաւորութեան վրայ եղող տեղէ մը տունս կը վե-
րագառնայի , Հալէպի է՛ն բանուկ մէկ պողոտային ,
Պապ-էլ-Ֆարաճի վրայ հանդիպեցայ տասնըինը մե-
ռելներու , ասոնք ամէնը մահացուցեր էին անօթու-
թիւնը , ճամբաւ տուայտանքը և ոստիկանի . ճոկանք ,
ամէն առաւօտ , քաղաքին մէջ կարգով քաղաքապե-
տութեան կառքերը կը ցրուէին և մեռել կը հաւա-
քէին : Առանց կրօնական արարողութեան է որ կը
թաղուէին մեռելները : Բացուած փոսերուն մէջ կը
նեւէին զանոնք , եղածին պէս , վրայէ վրայ : Գտնը-
ւեցան կենդանի ըլլալով հանգերձ , հոգիներնուն զըզ-
ուած յուսալքուածներ , որ ինքզինքնին նետեցին այս
փոսերուն մէջ և ողջ ողջ թաղուեցան :

Զինուորական հրամանատարութիւնը հաստատած
էր բազմաթիւ գործատեղիներ : Այս աշխատանցնե-
րու մէջ կը ծառայէին անոք և շքաւոր մնացած կի-
ներ ու աղջիկներ : Օրական առաներկու ժամ աշխա-
տանքի փոխարէն անոնց կը տրուէր մէյմէկ զինուո-

բական հաց, անօթութեան և Տէր Զօր զրկուելու երկիւզէն բոլոր կիներն ու ազջիկները ստիպուած էին արձանագրուիլ աշխատանոցները:

Հակառակ ասոր ալ այս գժբախտները կրկին հանգստութեան երեսը չէին տեսնար: Զինուորական և սասիկան սպաներ, յիսնապետներ, նոյնիսկ հասարակ զինուորներ անընդմիջաբար կ'այցելէին գործափեղինները եւ կ'որոնէին գեղեցիկ կիներ, աղջիկներ և կը ջանային ձեռք ձգել զանոնք:

Էյուղ պէյի, Ապաիւլահատ պէյի անուները— երկուքն ալ պաշտօնեաներ տարազիրներու առաքման Յանձնախումբին— զարկուբանք կը սփռէին միջտեղը: Յ'ր հայ որ հանգիպէր ասոնց, իր մահը գտած կը համարուէր:

Բժիշկ Ալթունեան էֆէնտիին, — որ նշմարիտ մահէ մը ազատեց աղէտահար Կիւրերէս Սարբերզցի Արփարեան Փիլոս էֆէնտիի շատ ծանր հիւանդութեան ենթարկուած ազջիկը, երկար ժամանակ տափաստանները ձեռքած՝ խոտակերութեամբ ազիքներու հիւանդութեամբ առաւպող Սերաստացի Էլմաս հանըմը եւ զեռ տարբեր երկիրներէ երեսունը չորս զեռատի անմեղներ— որքան որ շնորհակալիք յայտնենք քիչ է:

Ինչպէս իր հօրը՝ բժիշկ Ալթունեան էֆէնտիին պէս, նոյնքան ալ առաքինութեան զոհար մըն է իր ազջիկը Օրթորգ Նորան, այնքան վեհանձն որքան զթափրա: Ան կրցաւ մինչ ետքի ժամանակները պահպանել իր հիմած որբանոցը և վանել անոր վրայ թափող հանապազօրեայ ապերասան միջամտութիւնները: Օրթորգ Ալթունեան տքնեցաւ հողիով ու սիրտով, ազատեց հազարի չափ թշուառներ:

Պահ մը կառավարութիւնը որոշեց կառավարա-

կան պաշտօնեաներու ձեռք հաւաքել տասանորդական տուրքը, այս ժամանակամիջոցը հանդիպեցաւ գարոցական արձակուրդին, որով յարմար դատուեցաւ որ կրթական պաշտօնեաները յատկացուին տասանորդականներու հաւաքուածին :

Ճիշտ այս առթիւ, ես ալ, տասանորդի պաշտօնեայ կարգուեցայ, Հալէպէն տասներմէկ ժամ հեռաւորութեան վրայ գտնուող Էտլէպ գաւառին : Հոն գտնուած ասեմս, օր մը նստած էի գայմազամին սենեակը, երկու հայ քահանաներ ներս մտան, հազուատնին պատառ բզիկ էր, իսկ իրենք փճացեր էին անօթութեանն ու թշուառութեանն, բան մը որ զէմ յանգիման կ'երևար իրենց երեսէն :

Ազերստեան լեզուով ըսին գայմազամին .

— Տարագրեալ ենք, տարի մը կ'ընէ որ կը բնակինք այստեղ . առաջները իբր սնունդ ցորեն կուտային մեզ, հիմա կարեցին, շատ թշուառ ենք, կը խնդրենք հրաման ըրէք, որպէսզի գէթ փոքր քանակութեամբ կրկին ցորեն տրուի մեզ :

— Լա՛ւ, գլխուս վրայ, հիմա կը պատուիրեմ որ տան, պատասխանեց գայմազամը :

Երկու շուառները ելան գացին շրորհակալութիւն յայտնելով :

Գայմազամը ետեւսուն կճրտեց ակռաները .

— Ձեզի ցորե՛ն մի՞ . . . կապա՛ր, կապա՛ր, մըսըլտաց :

Անէժք կարգացի որտանց այս անխիղճ մարդուն, երկու խեղճերը եկեր են քենէ մարգասիրութիւն, գրթութիւն հայցելու և գուն կը խորհիս զանոնք սպաննել :

Երբ տուն վերադարձայ, քովս կանչեցի Պէզիր-

ճեան Արմենակ աղան, այս մարդը չէի բաժնեւր քովէս, ըսի :

— Հոս երկու հայ քահանաներ կա՞ն մի :

— Այո՛, կան :

— Բնաւ տեսնուած ունի՞ս մի իրենց հետ :

— Տեսնուած եմ :

— Ի՞նչ կ'ուտեն կը խմեն, ինչպէս կ'ապրին կոր :

— Շատ թշուառ վիճակ ունին խեղճերը, չեն կըրնայ կոր պատահ մը հաց իսկ գանել :

— Ինչու համար, մինչև հիմա ինձի լուր չի տուիր :

— Այնքան աղքատներ կան ձեր գլուխը, որ ըսելու անգամ ամչցայ :

— Արմենակ աղա, առաջին անգամ ըլլալով սիրտըս կոտորեցաւ, քեզի դէմ, պիտի աշխատիս մտցնելու այս յանցանքդ : Օ՛ն գնա՛, գտի՛ր գիրենք և իմ կողմէս խնդրէ՛ որ հո՞ս հրամամն :

Բնականէն համետոտ ծնած Արմենակ աղան շիկնեցաւ, գնաց և բերաւ խեղճերը, նստեցուցի, ջանացի սիրտերնին առնել :

— Կը ցաւիմ որ մինչև հիմա չեմ տեսած, չեմ ճանչցած ձեզի, ըսի իրենց. այսօր առաջին անգամ ըլլալով տեսայ զձեզ գայտագամին քով, չըլլայ որ սերիչ անգամ, որեւէ բանի համար դիմէք այդ անխիղճ մարդուն : Ձեր ետեւէն սպառնաց. ես պատրաստ եմ պէտք եղածի չափ արմտիք տալ ձեզի :

Գահ մնացին :

Մինչև վերջին ատեններն ալ պաշտպանեցի այս մարդիկը, Աստուծոյ մին Ձէքճուհի առաջնորդ Բարթողիմէոս Թագճեան էֆէնտին, միւսն ալ Կեսարիոյ Սր. Կարապետ վանքի վանահայր Սմբատ էֆէնտին է և

ղեր. այս թշուառները սնաններ են ձիթենիներու տակ թափած թոյնի պէս դառն ձիթապտուղի հատիկներով. Այժմ իսկ յարգանքի առարկան եմ եղած Երուսաղէմ գտնուող Բարթողէմէոս էֆէնտիին:

Յունվար ամսոյ մէջ էր. ցուրտ առաւօտ մը, օղոր խածնող ու կծու, ուէ կերպով չէր տաքնար կոր: Ելայ գայմագամին տունը գացի գործով, այս վերջինն ալ ինէ աւելի կը մտի կոր եղեր. փոքրիկ սենեակին մէջ դրած էր թէ՛ կրակարան և թէ՛ վառարան. փոնջ խմեցինք. Անկից ելանք և մի-սին գացինք կառավարական պաշտօնատունը: Կառավարչատան բակէն ներս մտնելու վրայ էինք, երբ երկուքս ալ շուարեցանք և սառեցանք, գետինը մխուածի պէս մնացինք. Պատին տակ կծկտեր էին քսան երկու մանչ սև աղջիկ պզտի տղաներ, որոնց է՛ն փոքրը վեց, իսկ է՛ն մեծը հազիւ տասը տարեկան կար: Դանչիւնի ձևով աղմուկ մը կը բարձրանար կոր այդ զանգուածէն. Կոնակսին եղած կտոր պատառ հագուստներնին՝ պատանքի մը չափ իսկ չէին պահպաներ կոր իրենց հալուամաշ, վտիտ մարմինները. կէս արամ իսկ միս չէր մնացեր երեսունուն վրայ. ահա թէ որոնց է որ պիտի կրնայինք տալ կենդանի-մեռեալի անուանակոչումը:

Ասոնք տղաքն են եղեր Հալէպի աշխատանոցներուն մէջ գործող հայ կիներուն: Մայրերնին և քոյրերնին աշխատելու գացած ատեն, ասոնք կը մնան եղեր փողոցները. կառավարութիւնը ժողովել տուեր է այս ցուրտ օրին առանց վրագլուխի, ոտքերնին բողիկ դրկեր է կառավարչատուն. էտլէպէն ձիստի Շիկուր գիւղաքաղաքը պիտի երթան եղեր դեռ, ճամբան, ուտելու համար խոտ անգամ չգտնելնուն, հող են կերեր:

Երբ սենեակ մտանք, ըսի գայմագամին .

— Դուք իթթիհատական էք, թշնամի էք հայերուն . ըսենք որ իրաւացի էք, բայց խնդրեմ ըսէ՛ք ինչ տճիր կարելի է վերագրել սա չորսական, հինգական տարու տղոց . մենք ալ տէր ենք զաւակներու, ի՛նչ պիտի զգանք, եթէ անոնք ալ օր մը վիճակուին սասանկ դժբախտութեան մը :

Եթէ կը հաւատանք Աստուծոյ, այս վիճակը միթէ կ'արժանանա՞յ Աստուծոյ հաճութեան . նո՛յն Աստուածը ամէնուս ալ փորձանք չի՞ տար :

Եթէ ուրանաս Աստուած, կրնա՞ս մի մերժել սրբաբի և խղճի պարտասխանատուութիւնը . Եթէ զայն ալ հետենք, պիտի ընդունի՞նք արդեօք մարգուն է՛ն վայրագ, է՛ն անգութ զազանէն ալ վատ արարած մը ԸԼԼՈՒԸ :

Եթէ մէկը մեզի ըսէր թէ՛ երէկ երկիրը, տունը, արտը թռչուններու պէս ճտուողելով վազվզող, խազացող, իրենց հօր ծունկերուն վրայ օստոստող, իրենց մօր կուրծքը ապաստանելով մշիկ մշիկ քնացող այս անմեղները պիտի վիճակուէին այսօրուան այս զարհուրելի դժբախտութեան, ապահովաբար այգպիտիւն վրայ, մենք պիտի նայէինք յիմարի և չարակամի աչքով : Ո՞վ կրնայ ապահովցնել զմեզ որ վազը մեր զաւակները չպիտի ենթարկուին ասկից հազար անգամ աւելի դառն վիճակի մը . Ո՞վ կրնայ զմեզ վստահեցնել որ չպիտի երևի Աստուծոյ վրէժխնդիր ոգին :

Գայմագամ պէ՛յ . . . մէկ կողմ դնենք անզգամ քաղաքականութիւնը կառավարութեան, մտածենք մեր հաշւոյն . եթէ ցաւինք այսօր, այս բերանին կաթ հօտող մանուկներուն վրայ, վազն ալ մեր զաւակներուն վրայ ցաւողներ կը գտնուին, գիտէք որ

ըստ իսլամական կրօնի ասոնք՝ իրենց տարիքով՝ անպատասխանատու և անմեղ կը նկատուին, եթէ մեանին իսկ ուղղակի գրախտ կ'երթան, արդ, ինչ համարձակութեամբ պատժենք այն անմեղները, զորս Աստուած զերծ կը նկատէ ամէն պատասխանատուութենէ:

— Աղէկ կ'ըսէք, բայց ես ի՞նչ կրնամ ընել:

— Կը տեսնուի կոր որ, ասոնք շատ աւելի մօտ են մահուան, քան կեանքի. մինչև իսկ կարելի է որ այս գիշերը մէկ քանին, վաղն ալ ուրիշներ մեռնին, ոչ ոք հաշիւ կը պահանջէ ձենէ, ինձ պարգևեցէք զանոնք:

— Ի՞նչ պիտի ընէք զիրենք:

— Պիտի քանամ իրենց վերադարձնել ըստ կարելոյն իրենց առողջութիւնը և կեանքը հուսկ ապա բազուկներս պիտի բարձրացնեմ առ Աստուած և պիտի աղօթեմ. «Աստուած իմ, երբ գայ արդարութեան և հատուցումի օրը, ոճրագործներու մէջ մի՛ ձգեր զիս»:

— Առ տա՛ր, և ըրե՛ ինչ որ կ'ուզես:

Յաանց բազե կորսնցնելու ցատկեցի, տղաքը առի, հոն կիտաւեր յունական եկեղեցի մը կար, սենեակներէն մին գործի կուգար, տղաքը տարի այգ սենեակը, իսկօյն շուկան զրկեցի Արմենակ աղան եւ քսան երեսուն փոխաթ ու քանի մը բեռ ածուխ գնել տուի: Գետին փռել առի փոխաթներու մէկ մասը, մէկ մասն ալ անցնել տուի ապակեայ պատուհաններուն: Խեղճերը այնքան մտած էին որ եօթը տարեկան ձագուկ մը՝ մխուելով գէպի կրակը, այրեր է արմուկը. տասնըհինգ օր տեւեց դարմանուով այրուցքին. էալՅպի մէջ կային երկու երեք տարագիր-

հայուհիներ . կանչել տուի զանոնք , խնդրեցի անոնց-
մէ որ մէկ երկու օր մայրութիւն ընեն տղաքներուն .
գտնունակութեամբ ընդունեցին . ապուր պատրաստել
տուի հատերը խիստ քիչ թելհայով :

Առատ դրամ տալով քաղաքապետութեան բժիշ-
կին , խնդրեցի որ ուշադիր և խղճամիտօրէն քննէ եւ
զարմանէ տղաքը . շիտակն ըսած ըլլալու համար լաւ
գարմանեց , ուղոցմէն մին՝ աղջիկ մը մեռաւ ան գի-
շերը , մնացեալներն , շնորհիւ Աստուծոյ , ապաքինե-
ցան և իրենց առսղջութիւնը գտան քիչ ատենէն .
էտլէպ գիւղաքաղաքի տունս անձեռնտու ըլլալուն ,
աղոց մէկ մասը առժամեայ կերպով բաժնեցի քրիս-
տոնեաներու տունը . Սմբատ էֆէնտիէն խնդրեցի որ
արձանագրէ տղաներու անունները , երկիրներն ու
ծագումնին . ձեռքն առաւ թուղթը . գրելու ժամա-
նակ յոնկարծ դողալ սկսան ձեռքերը ու արտասուքի
հեղեղ մը դուրս պոսթկաց աչքերէն . այդ թշուառնե-
րէն մին աղջիկն է եզեր իր եղբօրը . իրենց գիրկընդ-
խառնուելը առաջ բերաւ վերին աստիճանին տխուր և
յուզիչ տեսարան մը , դուստրս այս աղջիկը՝ իր քոջ
առաւ և որգեգրեց զինքը :

Քրոշուած էր կախազան բարձրացնել Հայկ էֆէն-
տին , կրտսեր որդին հինաւուրց բարեկամներէս Յով-
սէֆ Պօյաճեանի , ասոր տեղի տուած էր վատահամ-
բաւ կին մը . աստիկան քովսէրի մը պնդումները՝
պատճառ պիտի ըլլային առիւծի պէս երիտասարդի մը
մահուան : Լնկասկած եմ որ այս երիտասարդին մահը
անժամանակօրէն հօրն ու մօրը գերեզման իջնելուն
առիթ պիտի ստեղծէր :

Ազատելու համար զինքը , ստիպուեցայ խա-
ղալ գեր մը , ինչ որ իսկապէս ծիծաղելի է .

այս գործը ձեռքն էր պաշարման վիճակի հրամանատարի նախագահին . բնաւ չէի տեսակցած այս անձին հետ : Սկսայ գաղտագողի ուսումնասիրել իր վարքն ու բարքը . իմացայ թէ տասնըվեց տարեկան, գաւակ մը ունի . հայրը կ'ապրի եղեր միայն այս տղուն համար . մտիկ կ'ընէ եղեր անոր մէն մի խօսքը . կը գործադրէ եղեր անոր անձնիւր փափաքը : Տղան կը յաճախէր կայսերական վարժարանը, մինչև հիմա բազում դպրոցներ մտեր ելեր է և չէ կրցեր մնալ ոչ մէկուն մէջ : Մօտս կանչեցի . վարժարանի կառավարիչ բնիկ Այնթապցի Յակոբ Ճէպէճեան(*) էֆէնտին . թելադրեցի իրեն ծանօթութիւն հաստատել յիշեալ պատանիին հետ և ջանալ որ աշակերտ արձանագրուի մեր դպրոցին : Ճէպէճեան էֆէնտին՝ Հալէպի վարժարաններու խառն ֆութպօլի խաղերուն կը տեսնայ տղան , տակաւ կը մօտենայ և ըսած ձեւովս թելագրութիւններ կ'ընէ :

Օր մը , տղան , ընկերակցութեամբ տեղակալի մը եկաւ և արձանագրուեցաւ : Խել մը դպրոցներու մէջ ուսուցչութիւն և անօրէնութիւն եմ ըրած , բայց սակից անպատկառ , ասկից շփացած տղու չի հանդիպեցայ . սկսայ ամէն առաւօտ քովս կանչել տղան և մեծաքել զինքը . բարի վարքի համար բարենիշեր առի , մինչդեռ ոչ թէ բարենիշ , այլ հարկ էր պատժենիշ տալ իրեն : Մոյլ էր վերջին աստիճան . ամէն ցարեկի ճաշի պահուն , իրեն կ'ըսէի . «Ձեր բարի վարքին վարձատ-

(*) Ճէպէճեան Յակոբ էֆէնտին անցեալ տարի մեռաւ Մանսուրայի մէջ շատ երիտօտարդ հասակի մէջ . յօլժ արժէքաւոր , լուրջ , հմուտ մէկն էր . իսկապէս ցաւալի կը նկատեմ իր մահը :

բութիւնն ըլլալու պայմանով, բացառաբար կուտամ ձեզ երկու ժամ: Գացէ՛ք. պտտեցէ՛ք դուրսը և օդ առէ՛ք»: Տղան մեծ ուրախութեամբ փոզոց կը նետուէր: Սակայն բոլոր ուսուցիչները գծիք կը թօթուէին առոր անամօթութեան և անկրթութեան երեսէն. ստեղծուած էր անհանդուրժելի կացութիւն մը. ուսուցիչներ և ուսանողներ ամէն օր քանի մը անգամ կը զիմէին ինծի անսպառ գժգոհութիւններով. բայց ես ստիպուած էի քանի մը բառով համոզել զիրենք և ճամբել, որովհետեւ նպատակ մը ունէի հետապնդուած որ զոհողութիւն կը պահանջէր: Միեւնոյն նպատակին համար լծած էի ուսուցիչներէս ձէպէճեան Յակոբ, Սեդրակ Կէպէնլեան^(*) և Լեւոն Նամզարեան էֆէնտիները. այս փորձանքին համբերելու հետեւեա՛նքը պիտի ըլլար կախազանէ ազատումը անմեղի մը:

Սկսած էր դահիճներու բերնին մէջ ժուռ գալ գօմիթաճի Հայկի անուընը: Կը հնարուէին կոր խելքէ մաքէ դուրս եղած յերիւրանքներ: Վերջի վերջոյ շնորհակալիքի գիրեր ընդունեցայ պատերազմական տակա՛նի նախագահէն. ձիշգ ատենն է ըսի, գացի երկա-

(*) Սեդրակ Կէպէնլեան էֆէնտին զինադադարէն ետք Ատանայի մէջ հրատարակեց թերթ մը «Հայ Ջոյն» անուանով. Շատ պատուաւոր, հմուտ, մաքրասիրտ, հազուագիւտ, բարձր անձնաւորութիւն մըն է. հիմա կը դառնուի Կիպրոս. կուրծք տուած է շատ գաւառութիւններու և գժբախտութիւններու. ճիշդ շունչ տունելու ատեն կորսնցուցած է իր կողակիցը և մընացած իր միամօր զաւկին հետ. մեր վարժարանին մէջ ատեն մը մարմնամարզի և եաքն ալ Ֆրանսերէնի դասեր կ'աւանդէր, է՛ն վերջերն ալ կարգուած էր:

Թուղիի ընկերութեան բժիշկ Ղալիպ պէյին, (**) որ նոյնքան ալ բարեկամն էր Յովհաննէս Պօյաճեան էֆէնտիին :

— Օ'ն , նայի՛մ , Հայկը ազատելու ատենն հասաւ :

— Ի՞նչպէս :

Ընդարձակօրէն բացատրեցի պատերազմական ատեանի նախագահի տղուն պարագան և մանրամասնութիւնները :

— Շատ լա՛ւ , հիմայ ի՞նչ ընել կը մտածես :

— Ահա՛ , ես գրեցի աղերսագրի պատճէն մը , տսիկա տանք Յովսէփ էֆէնտիին . թող մաքուրի առնէ , յետոյ թող այրէ իմ պատճէնս : պատերազմական ատեանի նախագահին թո՛ղ տայ աղերսագիրը . անոր իմաստն է :

«Ես հիւշէի չափ յարաբերութիւն և կապ չունիմ գօմիթէի և քաղաքականութեան հետ . այս բանը ինձ վերագրող սպան , այս բանը ըրաւ պոռնիկի մը պատճառով : Անստորագիր նամակ մը առած էի , նոյնիսկ անով ինծի կ'առաջարկուէր հարիւր ոսկի տանիլ ձգել այն ինչ տեղ , հակառակ պարագային կը սպառնային սպաննել զիս . իսկոյն կռահեցի որ այս նամակը գրողը , նոյն ինքն ոտտիկան սպան էր . անմիջապէս դիմեցի Բարձրագոյն Վարժարանի Տնօրէն Մուսթաֆա Նէտիմ պէյի . բացատրեցի իրեն խնդիրը , ան ալ ի պատասխան սրիկայութիւն մի ընեք որ , այս տեսակ ուրիշ փորձանքներ չի գան գլխուդ» ըսաւ և կարեւոր

հաշուակալ . գլխու թագ ըլլալու արժանի թանկագին գօհար մըն է ինքը . յաջողութիւն և երջանկութիւն կը հայցեմ իրեն համար :

(**) Ղալիպ պէյ որտագին . անձնուէր , գթասիրտ անձ մըն էր . երկու տարի առաջ մեռաւ :

բուժիւն չի տուաւ . անկից ելլելով , գացի բժիշկ Կալիպ պէյին , անոր ալ հասկցուցի . ան ես վաճառեց զիս միւսնոյն խօսքերով , եթէ ես գօմիթածի ըլլայի . չէի դիմեր այս անձերուն :

Կալիպ պէյ պատճէնը կարգալէ վերջ աւելցուց .

— Ճիշդ է թէ սուտ վկայ ըլլալը գէշ բան է , սակայն , անմեղ մը կախաղանէն ազատելու համար , կարելի է ընդունիլ սուտ վկայութիւնը :

Հուր տուինք Յովսէփին , եկաւ . հասկցուցինք , տուինք պատճէնը . կորսնցուցած էր արդէն երէց որդին . արցունքի ծով կտրած էին աչքերը , լացաւ . բռնելով ձեռուրներնիս , համբուրեց զօրով . յաջորդ օրը կուտայ ազբսագիրը . իսկոյն կոչնսգիր ստացանք , ներկայ եղանք վկայութեան . պատերազմական ատեանի նախագահէն գաղտնապէս խնդրեցի որ ազատէ Հայկը : Հուսկ ուրեմն այդ անամօթ տղուն հօրմէն քաղեցինք անպարտութեան որոշումը :

Իմ տկար գրիչս անզօր է նկարագրելու գէպքերն ու նախճիւրները Տէր Զօրի , որոնց չէ տեսնուած նմանը պատմութեան գիրքերուն մէջ և տեսնուելիք աչ չունի . «ներուեցած» ըսելով Եփրատի հանդիպակաց ամին անցնել քառասուն յիսուն հազար դժբախտներ և հոն զանոնք սպառսպուր կոտորել . փոսր լեցնել տասր հազարէն աւելի տղաքը , քարիւղ թափել անոնց վրայ և այրել , երեւակայութեան մէջ չի սղմուելիք անլուր ոնրագործութիւններու շարքէն են :

Տէր Զօրի մէջ , ամէն երկրէ հաւաքուած էին , շուրջ հարիւր վաթսուն հազար անհատներ : Եփրատի եզերքը հաստատուած այս փոքրիկ քաղաքը , ունի առողջարար օդ , բերրի հող և ախորժահամ ջուր : Գանձ մըն է հարստութեան : Տարիներէ ի վեր զուրկ էր մնա-

ցեր ան քաղաքակրթութեան և գիտութեան բարիքներէն : Հայերը սկսած էին բարիքով լեցնել այս քաղաքը : Տարակոյս չկայ որ այնտեղ հաւաքուած հարիւր վաթսուն հազար հայերը ասոր տասնապատիկն էին երբ վտարուեցան իրենց օճախէն . անսուղութիւնը , թըշուառութիւնը , ճամբու տառապանքները հալեցուցեր , այս քանակին իջեցուցեր էին զանոնք :

Տէր Զօր զրկուելու համար Հալէպ բերած տարագրեալները . Գառլըք ըսուած քաղաքին եզերքը տեղ մը կը բանտարկուէին . Գառլըքը յար և նման էր այն տեղերու և ուր մտավաճառները ժամանակաւոր կերպով կը բանտարկեն իրենց օչխարները օպանդանոց առաջնորդելէ առաջ . Գառլըք մտնող թշուառը , յոյսը կրտրելու էր կեանքէն :

Բազմաթիւ հայ կիներ և աղջիկներ կային Հալէպի գիւղերուն մէջ . մանուաւնդ Ազազ , Գաթմա գիւղերը , որոնք Բիլիթի կը պատկանին , նշանաւոր են հանդիսացած իրենց մէջ գործուած ոճիրներով . կ'իմանայի թէ շատ կիներ կը գտնուէին Մեսքենէ , Էպուհիւրէյոէ , Հէմամ և Սեպհայի կողմերը վրանարնակ արարներու քով . ասոնք մաս մը հաւաքուեցան գինադադարէն վերջը : Մեծագոյն մասը Ֆնաց հոն :

Այն հարիւր եօթանասուն երեք կիներն ու աղջիկները՝ զորս ետ պահպանած էի , յանձնեցի իրենց մօտաւոր և հեռաւոր ազգակիցներուն զորս գտայ : Անոնցմէ մէկ հատը միայն Ֆնաց , որովհետեւ չէր յիշեր ո՛չ ծննդն զավայրը , ո՛չ ընտանիքը , ո՛չ իսկ իր անունը : Հիմայ այս աղջնակը կը յաճախէ Հալէպի գիշերօթիկ վարժարանը : Այսու հանգերձ յոյսս չեմ կարած : Եթէ իր ծնողքը չի գտնուի ալ , զմեզ իբր հայր , մայր , մենք ալ զինքը իբր զաւակ կը նկատենք որով անոք

չի կոչուիր :

Տեսանք զեզծումի և կաշառակերութեան ահաւոր դրուագները : Վերջերք երեւան ելաւ անոր նոր մէկ ձեւն ալ : Արեւը չի ծագած , ոստիկանները կը ցրուէին փողոցները , հետերնին ունենալով տասներհինգ քսան մեթր երկարութեամբ պարան մը . ո՛ր հայուն որ պատահէին , առանց այլ ընդ այլօցի , կապելով կը տանէին ձոր . խեղճերը՝ «մենք զինուորական ծառայութենէ փախած չենք , մենք տարագրեալներ ենք» չէին կրնար ըսել . զի «տարագրեալ ենք» ըսողը Գառլըզ , իսկ ձայն չի հանողը կը տարուէր ոստիկանութեան պահականոցը : Կ'ազատէր միայն այն որ ոստիկանին ձեռքը մէծիտ մը կուտար : Այն ինչ ազատած մէկէն և փողոցը դարձած՝ կ'իյնար ուրիշ ոստիկաններու ձանկը : Պատահեցաւ ինծի որ ութն անգամ չուանէ ազատեմ մեր Արմենակ աղան :

Ես ալ երբեմն օտիպուեցայ կաշառք տալ . հարկ եզաւ տասը ոսկի կաշառք տալ զինուորական առաքումէ ազատելու համար Պէտէլեան Արթին էֆէնտիի միամօր զաւակը :

Շատ մը հայեր իբր զինուոր , զրկուեցան հոս հոն : Զէնք չը տղերն անոնց : Հազիւ թէ ասոնք զրրկուած , տարագրեցին իրենց ընտանիքներն ալ . առոնցմէ՝ կաշառքով և կամ շատ զօրաւոր կողմնակալութեամբ ազատեցան անոնք , օրոնք զրամ և պաշտպանութիւն նարեցին :

Մերթ հրամաններ կը հասնէին կուսակալներուն , էնվէր կամ Թալէաթ փաշաներէն , ի մասին կարգ մը մարդօց զինուոր չի զրկուելուն . բայց լաւ գիտեմ որ նոյն հետևոյն կը հաղորդուէին ծածկագրութեամբ հակահրամաններն այս հրահանգներուն , որով անհետե-

ւանք և անօգուտ կը մնային առջիները :

Անկարելի է ուրանալ այն ծառայութիւնները զորս մատուցած են թուրք կառավարութեան Զօհրապ, Վարդգէս և Քէլէկեան Տիրան էֆէնտինները : Այս վատտակաւոր, կարող, առաքինի երեք անձնաւորութիւններն աքսորեցին երեքը մէկանց, և այն ինչ Ուրֆա՞ն անցած մահացուցին զանոնք անգթօրէն :

Նոյնքան պարկեշտ, լուրջ, վատտակաւոր անձ մըն էր Օհաննէս էֆէնտին, Ուրֆայի դատարանի անգամներէն . ասի այն անձն է որ, գերիի պէս անգնահատելի ծառայութիւններ մատուցած է Ալիէ, Մալիքէ, Նէվրէս, Սելմա հանըմներուն և Մահմուտ պէյին . առաջիները քոյրերը, իսկ ետքինը փեսան Ահմետ Րիզա պէյի որ Սուլթան Համիտի ատեն Եւրոպա փախած էր և ազատութենէն ետքն ալ նախագահն եղաւ անդրանիկ երեսփոխանական ժողովին :

Երբ այս խնդիրները ծագեցան, ապրելու դիւրութիւն չի տեսնալով, Օհաննէս էֆէնտին հրաժարեցաւ և Հալէպ հաստատուեցաւ իր կնոջ՝ և զաւկին հետ :

Քանի մը օր վերջը, վկայութեան հարց պատըրուակելով, շտապով Ուրֆա կանչեցին Օհաննէս էֆէնտին, մինչդեռ, անկասկած վկայութեան հետ առնչութիւն ունեցող ո՛րեւէ գործ չունէր ան . յաջորդ օրը, իմացածք թէ սպաններ են զինքը Հալէպէն երկու ժամ հետաւորութեան վրայ : Անոք և անպաշտպան մնացին կի՛նը Մարիամ հանըմը ու որդին Ժօզֆ . և արտասուքի մէջ անցուցին իրենց վայրկեանները և մինչեւ վերջերս ալ քովս էին :

Այն տղաքը զորս պաշտպանեցի էտլէպի մէջ, ամենքն ալ յանձնեցի իրենց մայրերուն և ազգականներուն : Ասոնցմէ մէկուն պատմութիւնը ստամուկե-

ցուցիչ է: Թագուհին վեց տարեկան է եղեր և Սե-
բաստացի. տարագրութեան ճամբուն վրայ, իրենց
ընկերացող ոստիկաններէն մին փորձեր է բռնաբարել
իր քրոջ, հազիւ տասնըեք տարեկան աղջկան մը
կուսութիւնը: Աղջիկը ընդդիմացեր է թուռն կերպով.
օստիկանը կը կատգի և Գըզըւ Լըմաք կը նետէ զայն.
աղջկան երկու եղբայրները, մին ութը միւսը տասը
տարեկան, ասկից ազդուելով. կ'անիծեն ոստիկանը և
կը հայհոյեն. անգութը սուինահար կըսպաննէ զա-
նոնք ալ, ջարդելով անոնց թոքերը: Այս երեակ աղէ-
տները կը փճացնեն իր եղկելի մայրը որ, վեց տարեկան
աղջկան ձեռքէն բռնած լաց ու կոծով կուգայ մինչեւ
Հալէպ. հազար զժուարութեամբ ինքզինքը ընդունել
կուտայ աշխատանոցը. ասեն մը ետքը, երբ կ'անհե-
տանայ Թագուհին, կը խելազարի և կը դրուի ամենա-
վատ յիմարանոցը: Այս մտնրամասնութիւնները ինձ
հաղորդեցին այգ աշխատանոցին մէջ տառապող հայ
կիները:

Իմ անխախտ համոզումս այն է որ, այսքան ա-
ղելարչ սնիրներէ ետք, Աստուած անպատիժ չի պիտի
ձգէ անոնց հեզինակները և գործադրողները:

Եթէ գրի առնէի իմ տեսածներս և իմացած բոլոր
գէպքերս, քանի մը հազար էջնոց գիրք մը մէջտեղ
կուգար:

Աստուծոյ անէծքը թող վրան ըլլայ անզգամ-
ներուն: